

ЙОРДАН ЙОВКОВ

ЖЕТВАРЯТ

chitanka.info

ГЛАВА 1

Вечерта на Димитровден в кръчмата на Къня беше се струпал много свят. Имаше мнозина от ония, които си идеха всеки ден като Гроздан, Тачката, Йордан ковачът и други, но сега бяха надошли и всички слуги, колкото и каквито ги имаше в Люляково: в Добруджа Димитровден е празник на слугите, на гурбетчиите. Днес те навършваха времето, за което се бяха условили — кой цяла година, като се смята от миналогодишния Димитровден, кой шест месеца, смятано от Гергьовден. След два-три дни те всички щяха отново да се приставят или при същите си господари, или при други, а дотогаз, по обичая си, пиеха и се веселяха.

Повечето от тях бяха овчари. Все едри мъже, те носеха бозяви ямурлуци и пискюллии чанти, препасани бяха с кожени селяхлъци, в които имаше големи и малки ножове, кесия с тютюн и прахан, огниво, револвер, разни дребни инструменти, с които си служеха при лекуването на овцете, и, най-последно, нещо, което никога не липсваше — кавал. Близко до тях бяха изправени дългите им дрянови криваци, подковани отдолу с желязо, с гега отгоре, изпъстрени с черти и резки — тия древни писмена, за които говори Черноризец Храбър.

В кръчмата, освен тях, имаше още и десетина прости чифликчийски слуги, няколко пѣдари и поляци. Те нямаха никакви труфила върху си и нищо друго не носеха, освен някоя мочуга — къса, с топка на края тояга, опасно оръжие в такива едни яки и силни ръце.

Всички бяха се поприготвили за празника. Между вехтите и окъсани дрехи можеше да се види тук-там и някоя нова салтамарка или нови потури, изпраните ризи показваха бели като сняг яки, издърпани навън повече, отколкото трябва, или насила застегнати. Бръснарят и ножиците също бяха постъкмили рошавите глави, без да успеят да ги променят твърде много. Лицата си оставаха все тъй загорели от слънцето, изпечени и зачервени като тухла, ръцете бяха груби, напукани и хванали слин. Тежкия труд беше вечна участ на тия хора. Цяла година те бяха вървели подир стадата или подир плуговете,

работили бяха безспир и без почивка, покорни и мълчаливи под натиска и прищевките на господарската воля. И ето, днес те можеха да седнат наред с всички, да се почувствуват свободни и независими. Тая нова и тъй рядка радост за тях раздрусваше издъно цялото им същество. Те пиеха, викаха, лудуваха, веселяха се със същата тая сила, корава и неизтощима, която бликаше и в работата им.

Юнашка и буйна беше тая веселба. Всичко имаше в нея: и тържеството на затворници, строшили оковите си, и лудориите на деца, и добродушната сърдечност на прости и незлобиви хора. Но имаше и нещо опасно: понякога в тия примитивни души избиваше болката на униженията, на вечното тегло, на обидите, понасяни през цял живот от хората и от съдбата. Тогаз лицата се изкривяваха от ярост, очите се наливаха с кръв, в ръката блясваше широкият габровски нож и с все сила се забиваше в заляната с вино маса...

Глъчка и шум пълнеха кръчмата. Все пак, колкото и да беше голяма бъркотията, виждаше се, че има едно място, където се събираше общото внимание, откъдето веселбата вземаше насока и тон. Това място беше масата на Гроздана. Освен него, там бяха и другарите му Тачката, Йордан ковачът и Симеон каменарят, наричан обикновено Монката. Един рус и бледолик момък също седеше там, наметнат с дълга черна пелерина и с каскет, едничкото гражданско облекло, което още по-силно биеше в очи сред това море от овчи калпаци, ямурлуци и космати кожуси. Тоя момък беше учителят Радулов. Облакът на масата, усмихнат, той наблюдаваше веселия народ наоколо и в погледа му имаше по-скоро възторг и умиление, отколкото просто любопитство.

Нов човек в компанията беше Лазар Чумакът. Исполинският ръст, козяните наколенници и обърнатият кожух придаваха нещо диво и звероподобно на тоя овчар. Ризата му беше разкопчана отпред и рунтавите му гърди не искаха и да знаят за студа; напреки през лицето му, също като обръча на лък, се извиваха грамадни жълти мустаци и стигаха чак до ушите му. Но у Чумака страшна беше само външността му. Инак, той си беше мек, добър човек и под надвисналите му вежди, избелели и те от слънцето, като мустаците му, добродушно и благо се усмихваха очите му, също тъй сини и тъй лъчисти, каквото е небето —

тоя единствен покрив, под който Чумакът беше прекарал по-голямата част от живота си.

Както се виждаше, той беше не само гостенин, но и всичко плащаше, защото на масата го обкръжаваха с най-голямо внимание и всякак гледаха да му угодят. Тачката — ниско и сухо човече, подвижно и пъргаво като акробат — правеше най-разнообразни фокуси: мърдаше ушите си, мърдаше мускулите на челото си, тъй че малкото му, като гаванка, калпаче подскачаше. Или пък започваше да удря с две шепи по коляното си и се чуваше също такъв звън, като кога някой раздрънка кесия с пари. „Пари ли искаш? — говореше Тачката. — Ей ги. Имам ги!“ И удряше по коляното си. Веднага след туй той позакриваше устата си с ръка, изкривяваше шията си и започваше да вие също като вълк. Отблизо запознат с тая музика, Чумакът друсаше исполинските си гърди и от все сърце се смееше.

И ковачът не стоеше мирен. Но у него нямаше лукавство и задни мисли. Той обичаше да пие, обичаше всекиго, който сядаше на една маса с него. Сега прегръщаше Тачката, прегръщаше Чумака, Монката — който му се попаднеше. И когато не намираше вече кого, оставаше си тъй, с разкрити обятия, готов сякаш да прегърне целия свят. И лицето му, и ръцете му бяха черни, като на арапин, от кюмюря, затуй всички се пазеха от него и не съвсем любезно отблъсваха милувките му. Но ковачът не се сърдеше и тозчас прощаваше всичко.

По едно време той се измъкна от мястото си, излезе сред кръчмата, закрепил се кое-как на краката си и с голямо въодушевление, повече с жестове и мимика, отколкото с глас — той беше прегракнел вече от пиене — запя:

*Ний сме, братя, пионери,
от Русчука приишли!
Железница построили
от Ямбола до Бургас*

И децата в Люляково знаеха тая песен на Йордана и нейния чудноват език, ни руски, ни български. Нещо повече от първия куплет той не прибавяше, защото може би и не знаеше, но него той си го повтаряше безкрай, без да му омръзне. Тя беше любимата му песен и в

нея бяха най-хубавите му спомени, защото като млад той беше служил в една пионерна дружина и наистина беше взел участие в постройката на тъй юнашки възпяната линия.

Чумакът хареса песента на ковача. Бог знае дали той разбра нещо, пък и нямаше какво да разбира. Но тъй пламенни бяха ръкомаханията на ковача, такъв огън имаше в очите му — два въглена на черното му лице, — че коравата душа на овчаря се раздвижи и трепна. Той стовари юмрука си на масата и се провикна с тоя оглушителен вик, с който събираше кучетата си в къра. Неудържимо веселие пламна в очите му. После, възгордян, че поне сега неговите желания се слушат и изпълняват, той перна Тачката през устата, накара го да млъкне и да престане да вие като вълк и задърпа Монката.

— Монка, ставай! — зарева той. — Ставай! Транкалоята искам. Хайде! Транкалоята!

Транкалоята — кой знае отгдето идеше това име — беше един румънски танец. Тукашните селяни бяха повечето бабадашки българи, пришълци откъм балтите и езерата на Дунава, където бяха живели сред най-различни народности: казаци, немци, румъни. От тях те бяха заели много игри и песни. Транкалоята беше особено жива и весела игра. Чумакът имаше голяма слабост към нея, а пък и Монката я играеше хубаво. Но сега той като че искаше да му се молят, правеше си спокойно цигара и само се подсмиваше. Чумакът изгуби търпение, ядоса се и тъй силно го дръпна, че насмалко щеше да го събори от стола му. Масата се разлюля, чашите изпопадаха и се разляха. Гроздан прекъсна разговора си с учителя и се обърна. Погледът само, който той хвърли върху компанията, накара всички да замлъкнат. Те се спотаиха някак виновно, гледаха го и чакаха да видят какво ще каже.

— Мирно! — извика Гроздан. — Чумак, какво си полудял!

— Да играе! Транкалоята искам, пък какво... Ставай де, Монка!

— Потрай — сопна му се още по-твърдо Гроздан. — Ще играе. Мирувай сега, чу ли?

Чумакът още дърпаше Монката, но пред строгия поглед на Гроздана тежките му лапи се отпуснаха, той поклати глава и се усмихна.

Гроздан се обърна и продължи отново разговора си. Той беше трийсет, трийсет и пет годишен, възтънък и висок, с приятно мургаво лице, с черни мустачки и живи очи, които гледаха умно, уверено,

дръзко дори. Облечен беше по-бедно, но всичко у него изглеждаше напето и хубаво: и черният му калпак, изшилен на върха и килнат малко назад, за да се вижда перчемът му, и късата аба, и широките черни потури, разкопчани долу, с разпуснати на две страни пачи. На едното му ухо имаше малка сребърна обеща. Нещо кораво и властно имаше в цялата му фигура, явно беше, че у тоя човек голямата физическа сила е съединена и с голяма смелост, че пътят от думите до делата за него е много къс. Все пак личеше у него и една разумна и спокойна воля, която умееше да го въздържа и обуздава.

— Аз нямам полза от дружеството им — говореше Гроздан на учителя — и няма да се запиша за член. Гдето са чорбаджиите, там мене ме няма. Вълчан ли ще оправи селото? Тежко и горко! Тури вълка да ти пази стадото. И виж какво нещо измислили: който се запишел за член, не трябвало да ходи по кръчмите и не трябвало да пие. Хайде де! Като че те не пият! Ама аз знам: туй е само против мене.

Той помълча и някак по-спокойно додаде:

— Даскале, ти разбираш от тез работи, кажи ми, какво ще бъде туй дружество? Ще има ли барем някаква полза от него?

Радулов не отговори веднага, а се позамисли. Тънка руменина премина по бледното му лице и пак тъй бързо се изгуби. Изведнъж той дигна очи и развълнувано заговори:

— Полза ли? Никаква полза няма да има, никаква! И ако има — тя е пак за тях, за богатите. Знам ги аз тия дружества, има ги в другите държави. Но и там какво са направили? — Нищо. Това дружество ще взема цари от банката и ще ги раздава тук без големи формалности и с малка лихва. Евтин и достъпен кредит, както казват. Добре, но то е на дума само. Те няма да дават пари всекиму, току-тъй, а ще заповядват, ще се налагат. Онзи сиромас, който поиска пари от това дружество, ще види и ще пати.

— Ще свлекат и ризата от гърба му.

— Не, но той ще трябва да заложи душата си и да им стане роб. Най-послед, нека кажем, че ще му дадат. Какво ще направи той с един заем от няколкостотин лева? За кое по-преди? Не, с това не се помага!

— Аз тъй си и мислех, даскале...

— Бедните хора пропадат и ще пропадат. Дребен собственик ли си, имаш ли малко капитал и малко земя, рано-късно ще ги загубиш. Това е закон и никакви дружества, никаква човешка сила не може го

измени. Лека-полека капиталът и земята ще се събират във все по-малко ръце и тогаз...

— Тогаз? Вашто царство ли ще доде, даскале? — прекъсна го Гроздан, като го гледаше весело.

— Виждаш ли ги? — каза Радулов и посочи на около си. — Те са узрели вече за него. Истина, истина ти казвам, тяхно ще бъде царството божие на земята!

И двамата се засмяха. След това пак заприказваха, но все пониско. Говореше най-вече Гроздан, от време на време споменаваха името на Вълчана и тогаз гласът му трепваше, изпълнен с яд и омраза. Гроздан и Вълчан не бяха добре. Между тях отдавна се набираще и се готвеше да избухне една от ония люти и неизкореними вражди в селата, които опълчват едни срещу други цели родове, предават се от бащи на деца, разпалват се и се ожесточават все повече, тровят кръвта на цели поколения.

Да разкаже дългата история на тая отколешна война — Гроздан нито можеше, нито имаше време. Все пак той успя да каже много нещо на учителя и като всеки човек, който мисли, че е искрен в изповедта си и силен в правото си, той най-после се успокои и развесели. Все такива разговори, повече или по-малко разпалени и страстни, бяха записали по това време всички в кръчмата. Също тъй примирително, с облекчение и с взаимно уверение в приятелство се привършваха и те. И оттук-оттам погледите пак започнаха да се насочват към масата на Гроздана. Нямаше за какво да се приказва — време беше вече за нещо друго. Чумакът отново дърпаше Монката.

— Мирно — извика пак Гроздан. — Где е гайдата? Ганьо! Къде си се запилял? Тука!

С гайда под мишница, Ганю послушно застана пред Гроздана.

— Свири — викна му той. — Транкалоята! Монка, ставай!

ГЛАВА 2

С един-два дъха исполинските гърди на Ганя надуха меха и гайдата писна. Монката излезе сред кръчмата. Раздърпаха столове и маси, за да му открият мегдан. Но той не заигра веднага. Правеше само бавни кръгове, подемаше такта, подстягаше пояса си, наместваше по-добре калпака си. Готвеше се. Разговорите в кръчмата затихнаха, чашите се сложиха на масите недопити, развеселени и жадни погледи се устремиха отвсякъде. Знаеха добре всички как Монката играе. Но той все още не започваше истинската. Правеше същите тия лениви кръгове, уморителни и досадни вече. Изведнъж той трепна, като че подхвърлен от пружина, провикна се високо и късо, опна ръце и заситни...

Приведен и загледан към земята, той пристъпваше в такта на мелодията, отсечено и леко, завъртваше се изведнъж и, като туряше ръцете си на кръста, чевръсто и лудо заситняваше на едно място, после с къси и страстни викове ту приклякваше, ту се подигаше със светкавична бързина. И всички тия движения, повтаряха ли се редовно, или пък изненадваха с разнообразието си, бяха всякога отмерени, плавни, красиви и силни. Капчици пот заблещяха по челото на Монката. Но той не знаеше умора, не спираше и само подвикваше на Ганя:

— Ситно! Ситно!

Никой не можеше равнодушно да гледа тая игра. Мелодията беше еднообразна, но бърза, игрива, весела. Лицата се проясняваха, очите загоряваха. Пред неудържимата съблазън на лудешкия ритъм заигра и най-малката фибра у тия корави и силни хора. Провикваха се, удряха по масите, пляскаха с ръце. Някой изскочи навън и револверни гърмежи проецаха един след друг в нощта. Чумацът, който не забравяше, че Монката играеше транкалоята само по негово желание, беше станал на крака и се мъчеше да му подражава от мястото си. Други се провираха между масите и се готвеха да играят с Монката, но веднага спряха някак засрамени: Гроздан вече играеше срещу

каменаря. По-добра двойка не можеше и да се намери. И Гроздан играеше хубаво, малко по-въздържано и по-тежко от Монката, но затуй пък мъжествена сила и красота имаше в цялата му фигура, напета и стройна.

Изглеждаше, че те почнаха да се надиграват. Никой не искаше да покаже умората си и да се признае за победен. Гайдата редеше ситно-ситно, играта ставаше буйна, неудържима, лудешки весела. Възторгът и опиянението у зрителите надмина всяка граница. Не се провикваха вече, а просто ревяха и виеха като луди, грабеха чаши от масата, грабеха цели шишета, още пълни с вино, пращаха ги далеч пред себе си и ги разбиваха на хиляди парчета. Най-послед Гроздан изведнъж спря, отпусна ръце и, като дишаше тежко, изпотен и зачервен, тръгна към мястото си. Спря и Монката, гайдата изпусна още няколко пискливи звука и замлъкна.

Умората не беше само у играчите. Тя беше обща.

Всички седнаха на местата си, настъпи тишина. Изведнъж тихо засвири кавал. Свирише Дамян, млад един овчар. Той беше подхванал стара юнашка песен. Няма друг инструмент, тъй много пригоден за тая тъжна и разлята мелодия. Меко и сипкаво се струеха задушевните звуци и в тях сякаш нареждаше и ридаше жива човешка душа. Малко добрини, малко светли минути бяха видели през живота си тия хора, забравили отколе бащина стряха, петимни за добра дума, за милувка и за обич. Те слушаха тая скръбна и нежна музика, ледът на душите им се разтапяше, събуждаха се неясни копнежи в тях, възкръсваха откоleshни спомени. Всеки почувствува, че го наляга черна и непонятна мъка, и бързаше да я удави с повече вино. Чашите се изпиваха на един дъх и до капка. Имаше и сега провиквания, но те бяха редки и глухи, секваха изведнъж и веднага след това лицата ставаха пак замислени и очите гледаха в земята навъсено и мрачно. Чумакът гледаше в дъното на чашата си, като че гадаеше, пъшкаше и свирепо потегляше хайдушките си мустаци. Чужд на общото вълнение, като всеки разсеян и лекомислен човек, остана само Йордан ковачът. Той се щураше насам-нататък, говореше високо, накани се дори и да запее любимата си песен, но една силна ръка го хвана за шията, като с железни клещи, и го накара да седне на мястото си.

— Сядай тук, диване такова! — викаше му полугласно Чумакът и го натискаше на стола. — Ще те убия! Слушай: свири челякът!

Очите му горяха от гняв, но в тях имаше сълзи.

Малко по малко разговорите почнаха да се подновяват, глъчката се поусили. Но кавалът още държеше всички в чаруващата си власт. Радулов беше подпрял главата си на ръце и, по-бледен, отколкото си беше, слушаше замечтан и захласнат. До него Гроздан стоеше прав и също мълчеше. Случайно погледът му се спря върху един старец, седнал самичек настрана. Той беше дядо Петър Коконата, селският кехая.

— Дядо Петре — викна му Гроздан, като му по даваше чаша вино, — какво си се замислил толкоз? Да не са ти потънали гемиите в морето? Я си пийни, какво ще му мислиш?

Дядо Петър пое чашата, явно трогнат от това внимание.

— Как да не мисля, Грозьо... Кое време е? На, Димитровден е, пък аз, гдето се вика, и зърно не съм събрал за хака си. Не дават. Не дават и туйто!

Той изпи чашата, повърна я на Гроздана и си избърса устните с ръкава на абата си.

— Не дават и туйто! — повтори той.

— Ще дадат, всички ще дадат — утешаваше го Гроздан. — Селски слуга си, няма да те оставят.

— Не дават бе, пиле! Когато Вълчан, най-богатият, гдето се рекло, не дава, какво остава до другите! „Не давам, казва, повече от една крина.“ Ама не е тъй, думам, друга е сметката. „Който, казва, ти е правил таз сметка, той да ти плати.“ Върви, че се разправяй!

— Дядо Петре — извика някой отдалеч, — оплачи се на дружеството!

— Дружество... Не ми трябва мене дружество. Аз съм сиромаш човек...

Гроздан и учителят се спогледаха и се засмяха.

Нечакано кавалът на Дамяна поде ръченица. Невидима ръка сякаш грабна болката от всяка душа и я замени веднага с веселие, също тъй безгрижно, както по-рано. Лицата отново се проясниха, очите заблещяха, глъчката се засили. И за общо посмешище, Чумакът се изправи, провикна се и се приготи да играе. Направиха му място. Исполинът се залюля и се заклати, тромаво и тежко, като мечка. Ни ръце, ни крака го слушаха.

При едно малко по-голямо усилие да се подхвърли и да приклепне, нещо, което, според намерението му, трябваше да излезе много грациозно, той изгуби равновесие, политна и се строполи като канара върху една маса. Избухна смях. Не можа да се удържи и Дамян, прихна и той да се смее и кавалът замлъкна.

Тъкмо в това време в кръчмата влязоха няколко души: Неико кметът, секретар-бирникът, двама-трима от по-богатите селяни и между тях Вълчан Дуков. Те идеха от училището. Новото дружество трябваше да има там заседание, но то не стана, защото повечето членове, напуснати от слугите си и претрупани с работа, не бяха се явили. Въпреки това, влезналите имаха важни и надуты лица, сякаш искаха да покажат, че те са се наели с една работа, която не е за всички. Шумът и разваленият въздух в кръчмата като че ги отврати и ядоса. Без да се спират, те преминаха покрай тезгяха и се изгубиха в отделната стаичка. Но Чумакът, който още не беше се оправил както трябва от падането си, сапикаса Вълчана, догони го, сложи тежката си лапа върху рамото му и завика:

— Бай Вълчане! За много години. Ела тука, ела. Аз черпя.

Тая мечешка любезност не се хареса на Вълчана, но нямаше какво да прави. Престорено зарадван, той се върна и седна на пейката, където Чумакът го беше довял. Той продължаваше да го увещава:

— Седни тука! Ха така! Ти си ми първият чорбаджия бе, бай Вълчане! Ти си ме учил на занаят. Какво ще пиеш, винце ли? Аз черпя!

— Ще черпиш, то се знае — каза Вълчан и глезено потегли Чумака за единия мустак. — Ще черпиш, какво ще правиш, Димитровден е. Днес господарите са слуги, а слугите — господари.

— Как тъй? — попита Чумакът, който не разбираше лесно.

— Димитровден е, казах. Днес господарите са слуги, а слугите — господари.

— А! Че тъй е! Холан, бай Вълчане, все ги знаеш тия!... Вино донес, Къньо! Та тъй, а? Днес слугите са слуги... Чакай, как го каза? А господарите — господари... Не, не беше тъй...

Вълчан се разсмя добродушно, снизходително и пак потегли Чумака за дългия мустак. Отново той трябваше да му повтори и обясни думите си. Вълчан говореше разумно и сладко наистина, но на един малко книжовен език, чужд на Чумака. На млади години той беше ходил чак в Котел, учил беше една година в училището на Райно

Попович и затова минаваше за учен човек. В празничен ден той пееше в черква и четеше апостола, говореше много често и, кой знае защо, за някой си полски генерал Бем и обичаше да употребява думг като „человек“, „совест“, „такожде“ и др. Прекарал човек вече, слаб и сух, с очи, дълбоко хлътнали в орбитите си, от което те изглеждаха като на кукумявка, той беше инак здрав и държелив, ходеше изправен и наперен, като петел. Рядко той казваше някоя дума, без да я придружи с някой жест или особен израз на лицето си. Увлечеше ли се пък, за да предизвика по-голямо внимание и да подчъртае това, което говореше, той имаше обичай да мушка събеседника си, да му дърпа ушите, да го чука по носа. В Люляково знаеха тия чудновати привички на стария чорбаджия и от немай-къде ги търпяха.

Думите на тоя човек течаха като река. С Чумака вече той водеше най-радушен разговор, глъчката наоколо беше голяма и това го караше да вика и по-често да мушка Чумака в ребрата. Говореха за времето, за последните дъждове, за новата трева, от която овцете ще хванат кръв. Стана дума и за пакостите от вълците, а оттам разговорът премина и върху кучетата. Вълчан разказваше, а той обичаше да се хвали, какви кучета беше имал едно време: големи и рунтави, като мечки, люти и зли, като змии Анадолска порода.

— И не лаяха дип, да речеш. Мълчат, гледат към земята и само очите им светят като въглени. Ама видят ли вълк — беше! Първо отгоре му, и тъй — гърди с гърди!

И за да покаже това по-нагледно, той силно блъскаше Чумака в гърдите.

— Вълчане! — извика високо някой.

Вълчан се обърна. Сред кръчмата беше застанал дядо Петър, един само той още загрижен и с плачливо лице сред толкова весели хора.

— Вълчане, я слушай! — повтори той.

Вълчан се обърна и само го изгледа, недоволен, че прекъснаха разговора му тъкмо на най-хубавото място.

— Вълчане, я слушай! — настояваше дядо Петър.

— Какво искаш? — сопна се Вълчан, вече ядосан.

— Какво искам... Ами хакът ми кога ще се събере, хакът ми бе, джанъм?

— Ти колко имаш да вземаш от мене? Една крина. Казах ти: ела и си я вземи.

— Ама не е тъй. Комшиите друго наредиха.

— Който е наредил друго, нека той ти плати.

Вълчан се готвеше отново да продължи разговора си с Чумака, но при дядо Петра се изправи Гроздан.

— Не е тъй, бай Вълчане — намеси се той и макар и да говореше наглед спокойно, явно беше, че едва задържаше яда си. — Не е тъй, хакът тази година няма да се разхвърля на къща, а на декар. И право е: който има повече, и повече ще плати.

— Сиреч и аз да платя повече. Не! Тойзи човек е служил на мене толкоз, колкото и на ваша милост. Нови закони ли ще изваждаме в старо село? Не може тъй, не!

— Може и ще бъде! Умря то старото! Тъй сте се научили вий, ама няма вече кой да ви подлага гръб. Няма вече слепи хора.

— Тъй ли? — засмя се язвително Вълчан. — Тъй ли те учи твоят учител?

И той погледна към Радулова, който, загърнат в черната си пелерина, слушаше усмихнат.

— Никой не ме учи мене — избухна Гроздан. — Който е богат, ще плаща повече. И на кехая, и на община, и на държава. Тъй знам аз. Имаш — ще платиш!

— Имам я, имам! Ама питаш ли ме как съм печелил? Работил съм. Работил съм, а не съм стоял по кръчмите като тебе.

В очите на Гроздана блеснаха искри. Той пристъпи една крачка напред.

— Не те е срам! — извика той. — Знаеш само хорска мъка да ядеш!

Вълчан скочи като ужилен. Лицето му пребледня, долната му челюст затрепера, очите му още по-дълбоко потънаха в орбитите си.

— Коя мъка съм изял бе, магарски сине! — пресипнало извика той. — Кажи де! Кажи!

Без да отговори нещо, Гроздан го измерваше само с поглед, пълен с презрение и омраза. В кръчмата стана съвсем тихо. Всички бяха се обърнали и слушаха. Вълчан, възбуден от собствения си глас, отчаено махаше с ръце срещу Гроздана и повтаряше:

— Кажи де! Кажи! На кого съм изял нещо, а?

Той вече се огледваше победоносно и гордо.

— Холан, бай Вълчане! — спокойно се обади някой. — Не викай толкоз. Никому нищо не си бил изял! А двата наполеона от моя хак? Не ги ли изяде?

— А моя ямурлук? — обади се друг. — В пазарлъка ни беше, а не ми го даде!

— Хайде, хайде! Да не си отварям устата и аз, бай Вълчане. Не помниш ли...

Тоя вече не можа да довърши. Буен смях заглуши думите му. Вълчан се обърна и не знаеше кому по-рано да отговори. Разтреперан и бледен, той пулеше очи, озърташе се наоколо си, като че търсеше помощ. Изведнъж той съзря двамата си сина, набити и плещести здравеняци, които бяха се спрели при вратата и начумерено и мрачно следяха препирнята. Старият чорбаджия тозчас се съвзе и дойде на себе си. Никакво съмнение нямаше за него, че Гроздан нарочно беше му поставил тоя капан, за да го унизи и осмее. Всичкият му яд се повдигна сега против него.

— Пияница! — завика той. — Пияница! Баща си умори...

— Как-во! — завика Гроздан със стиснати зъби и пристъпи.

— Кръвник! Нехранимайка! Аз ще те...

Чу се звънка плесница. Вълчан изохка и се залови с две ръце за бузата. Веднага двамата му сина изреваха като вълци, спуснаха се и в един миг само Гроздан се видя грабнат в железните им ръце, издигнат нагоре към тавана и готов да полети оттам надолу към земята. Но див рев изпълни кръчмата. Всички скочиха на крака, размахаха се дългите дрянови криваци, мочугите показаха смъртоносните си глави. Гроздан беше отърван, нападателите сами се видяха натясно. Нейко кметът, секретар-бирникът и Къню влязоха между двете разярени страни и ги разделиха. След много молби и увещания, едните насядаха на местата си, а Вълчан и синовете му си излязоха, придружени от кмета. Отвън още се чуваха заканите на обидения чорбаджия и на синовете му.

Подигна се отново глъчка в кръчмата. За Гроздана никой не каза лоша дума. Напротив, на него всички гледаха с възторг и гордост. Като че той беше ударил тая плесница от тяхно име и зарад тях. Изби и се разпръсна най-после набраната злоба и мъст, всички почувстваха облекчение и някаква си свирепа и горда радост. Отново се заля виното, засвири гайдата и сякаш едвам сега започна истинската

веселба, буйна, разюздана — мрачното и страховито тържество на пияни хора, затъкнали в поясите си ножове и револвери, готови на всичко.

Късно след полунощ, най-послед, кръчмата на Къня утихна, осветените прозорци угаснаха и вратите се затвориха. Последни си отиваха Гроздан и другарите му. Радулов се сбогува и си замина към училището, отиде си и Монката. Ковачът Йордан още блъскаше на вратите и като придаваше най-голяма сладост на гласа си, молеше Къня да отвори и да им даде нещо да пият. Къню остана глух и не отвори. Тогава и те тръгнаха да си ходят. Ковачът и Тачката подкрепяха Чумака, който лудуваше и се мятеше между тях, като средния кон на някоя руска тройка. Те се отдалечиха и се закриха в близка една улица.

Гроздан остана сам. Цялото село, с къщите и овошките си, с оградите си и големите си сапльци, тънеше в черен мрак. Тъмно беше и наоколо, чак до последните очертания на хоризонта. Но над всичко това се издигаше ясно и светло небе, посипано с толкова много звезди, като че дълбоката и пространна лазур беше изпълнена с несметни роища от сребърни пчели. Беше тихо. И най-слаб вятър не разклащаше върховете на овошките. Някъде из улиците свиреше кавал. Нищо друго не се чуваше. И сякаш там не човек свиреше, а тия звуци се раждаха из самата нощ, трептяха, издигаха се на широки вълни нагоре към небето, целуваха звездите.

Гроздан още стоеше пред кръчмата, цигарата му припламваше сегиз-тогиз в мрака. Най-послед и той си тръгна, но наместо да прекоси през моста и да си отиде направо в къщи, той влезе в сянката на върбите и тръгна надолу, където беше къщата на Вълчана. Вървеше бързо, с леки и твърди стъпки, като че нищо не беше пил.

ГЛАВА 3

След такава тежка обида, каквато беше претърпял Вълчан, Нейко кметът не можеше да го остави сам и от кръчмата тръгна да го изпрати до у дома му. И докато двамата Вълчанови сина, изтръгнали кой знай отгдето по един кол, все още се обръщаха назад, Нейко избърза с Вълчана напред и всякак се мъчеше да го утеши. Вълчан не продума ни дума, изглеждаше объркан и изплашен. Но щом влязоха у дома му, след като нахока и препрати настрана разтревожената си челяд, Вълчан изведнъж стана такъв, какъвто го знаеше Нейко: заудря се в гърди и се захвали, заразправя колко хора са видели добро от него и, като все мушкаше Нейка и го дърпаше за ухото, накара го да слуша какво беше направил и за селото. Той приказваше непрекъснато, възбудено и ако това все още беше нещо обикновено за него. Нейко изтръпваше, кога чуеше смеха му: сух, не от сърце смях, който не развеселяваше лицето му: очите му си оставаха все тъй разгорени, като въглени, измъчени и натъжени. А долната му челюст, както по-рано, трепереше.

Когато Нейко стана да си ходи, Вълчан, доволен много от него тая вечер, излезе да го изпрати чак на двора.

— Хубаво направи, че доде, Нейко — говореше му той, като държеше ръката си на рамото му. — Поприказвахме си, олекна ми. Сполай ти. А онуй куче, право да ти кажа, забравих го. Човек ли е туй? Човек който е, той има съвест...

Вълчан наистина вярваше, че се е успокоил. И докато се връщаше в къщи, докато сядаше на същото място, гдето беше седял, когато Нейко беше при него — на лицето му още имаше усмивка. Но малко по малко той се занесе, замисли се. И отведнъж усети, че мъката му пак се връща, като забравена болка от зъб. Той подпря глава на ръката си, наведе се и се умълча.

В туй време двете му снахи, още както си бяха пременени за Димитровден, започнаха да слагат за вечеря. Те стъпяха леко, приказваха си шепнешката и плахо поглеждаха към свекъра си, който все още стоеше замислен и нито поглеждаше хляба и гозбата, нито

поемаше месаля, който бяха прехвърлили на колената му. И когато всички, малки и големи, се наредиха около софрата и, както беше ред, чакаха Вълчан да почне пръв, той трепна, като че се събуди, изгледа ги всички, без да вижда никого, и извика, като махаше с ръка към прозореца:

— Аз него ли? Аз от селото ще го изпъдя! Рода му ще затрия! Аз ще го науча, чакай, ще ме познае той кой съм...

Всички се сепнаха и настръхнаха.

— Ех и ти, стига! — сопна се старата. — Остави го тоз нехранимайко! Него и кучетата не го ядат, а ти... Мяза ли ти с такъв човек мегдан да делиш? Я го остави!

— И аз тъй ще река, тейко — обади се Жела, по-старата Вълчанова снаха. — Гроздан... Кой го гледа него, Гроздана... То от него човек няма да стане, ами мене за жена му, за Петра, ми е жал. Хубавата жена, като ябълка, дето се казва — за него ли беше...

Жела умееше да се докарва и знаеше кога да бъде по-смела. Като говореше за хубостта на Гроздановата жена, тя искаше да припомни и за своята си хубост. Правеше туй нарочно пред свекърва си, защото знаеше, че в такъв час тя, ще не ще, ще я търпи. До нея седеше по-младата снаха, Мита, женена едвам преди година. Тя мълчеше и се показваше хрисима, макар че, когато речеше да погледне нанякъде, в черните ѝ очи блясваше весел, затаен смях.

— Я вземи, тейко, вземи да хапнеш — подзе Жела. — Дано хората знаят кой е Вълчан и кой Гроздан. Голтак такъв... За Петра ми е жал мене, че ми е била дружка, хубавата жена...

Свекървата метна поглед към нея, погледна и младата и рече:

— Хубава, хубава... То само с хубост нищо не става. Не я знам и нея каква е повлекана. Търколила се тенджерата, че си намерила похлупака. Я ги оставете! Хайде, хайде да се храним, че не е хубаво софра да чака...

Вълчан въздъхна, прекръсти се и пое хляба. Започнаха да се хранят, но мълчаха, като се бояха да не би, като кажат нещо, да върнат гнева на Вълчана. Само Жела ставаше по-отворена, подканяше Вълчана, хвалеше му ту таз, ту оназ гозба, слагаше хляб отпреде му. Понякога ставаше да отнесе или да донесе нещо и тогаз изправяше цялата си снага, висока, силна, стъпяше тъй, че всичките ѝ гривни и нанизни звънтяха, или пък с особено задоволство отмяташе назад някоя

плитка от косите си. И не се усмихваше, а лицето ѝ светеше ѝ кафявите ѝ очи под тънките вежди също тъй се обливаха светлина, спокойни, ясни. Свекървата я изпращаше очи и съвсем неочаквано снемаше погледа си и поглеждаше младата снаха. Но тя си стоеше смирено, с наведени очи.

— Какво направихте нивата в Мимерлика? — обади се Вълчан, след като дълго бяха мълчаливи. — Изорахте ли я?

— Малко има още — каза Дуко, — за ден-два ще я свършим.

— Свършете я, че ще започнем при Могилата. Колкото по-скоро я обърнем, толкова по-добре. Доде е хубаво времето.

Виждаше се, че той приказва не за туй, за което мислеше. Но сам той искаше да надвие мъката си и да приказва за друго.

— Да се мине празника, че да си гледаме работата. Всичко друго е лъжа... Лъжа е всичко друго...

Той гледаше пред себе си занесен, забравяше какво е казал и мисълта му пак се връщаше към Гроздана. И неочаквано, като се хвана за глава, извика:

— Да ме удари! Мене да ме удари!...

В гласа му имаше плач и сам той като че не беше Вълчан, а друг човек, сломен, убит.

Миг-два никой не продума. Изведнъж по-малкият син Сидер скочи.

— Бате, върви! — извика той и с тежки, широки крачки тръгна към вратата. — Аз него ли... как... Да го оставим да се качи на главата ни... Не! Върви, бате! — повтори той, пребледнял, от прага.

Старият брат се подигна настръхнал, потъмнял, с очи, изгубени под веждите, с големи, отпуснати мустаци. Без да каже дума, и той тръгна към вратата. Старата скочи и се препречи на прага пред тях.

— Къде? — завика тя, като простираше двете си ръце. — Я Да си стоите тука! Сидере, Дуко! Тук да си стоите!

И докато Мита си остана на мястото, Жела скочи и хвана мъжа си за ръката.

— Къде? — викна Вълчан. — Де отивате? Кого питате?

— Не ме е страх мене от Добревия син — викаше Сидер и гледаше да се отърве от майка си. — Бате, върви!

— Тук да си стоите, казвам! — кресна Вълчан. — Аз баща ли съм, или не съм, аз ли заповядам в тази къща или вий? Аз ще се

разправям с Добревия син, не вий. Да си натискате парцалите тука...

Гласът му беше твърд, уверен. Той беше пак тоя Вълчан, който заповядва, когото всички трябва да слушат.

— Тук ще си стоите — повтори Вълчан. — Идете да заобиколите добитъка, не знаете ли, че днес слуги нямаме? Да назовите конете, черните, утре ще ида с тях в града. Турете сено в каруцата, пригответе хамутите, чуловете. Хайде! Утре рано тръгвам. Каквото трябва да се направи, аз ще го направя, то е моя работа. Хайде сега, правете каквото ви казвам.

Двамата братя се позавъртяха, не казаха нищо и излязоха.

— Дигайте софрата! — викна Вълчан на снахите. — Дай ми джиздана с книжата — обърна се той към старата. — Дай ми и лампата насам, пък ти, ако искаш, легни си. Аз имам работа.

Снахите дигнаха софрата, преметоха и си излязоха. Старата донесе един овехтял и оръфан портофел от червена кожа, издут от многото книжа в него, и го подаде на Вълчана, сложи и лампата върху крината до него. Вълчан тури очилата си и запреглежда книжата. И без туй щеше да отива в града — той беше решил вече даде Гроздана под съд, загдето го удари, — искаше прегледа книжата си и да види няма ли и друга някоя работа, която също можеше да свърши. Той вадеше от портофела призовки, бирнишки квитанции, сметки, преглеждаше ги, след туй ги сгъваше и ги туряше настрана. По едно време той разгъна голям пожълтял лист хартия, почти разкъсан от много сгъване. Най-напред Вълчан като че се зачуди, че намира тая хартия, за която навярно беше забравил. Той я прочете веднъж, дважд. После сне очилата си и се замисли. След туй стана и заходи из стаята, възбуден, усмихнат.

Изведнъж някакъв шум се зачу отвън, бумтеше нещо отмерено, глухо. Вълчан отиде до прозореца, по-ослуша се и разбра: играеха в кръчмата и дюшемето бумтеше. Кой можеха да бъдат тия? — Ония, с Гроздана. Вълчан погледна пак през тъмното стъкло и със стиснати зъби прошепна: „Йуда! Антихрист! Аз ще те науча тебе. Сега артък си в ръцете ми вече!“

Той се върна, грижливо сгъна хартията, която беше намерил и, заедно с другите книжа, прибра я в портофела. Чувствуваше се тъй спокоен, че му се струваше, че ако легне и затвори очи, тозчас ще заспи. Но когато малко по-късно угаси лампата и си легна, той разбра,

че сънят е далеч от него. Той се обръщаше ту на една, ту на друга страна, мисълта му работеше непрекъснато и Гроздан не се махваше от очите му. Най-после, след час, може би след два, той стана, наметна шубата си и излезе навън.

Беше ясно и студено. Откъм кръчмата не се чуваше вече нищо, навсякъде беше тихо. Само някъде, към долната махала, свиреха кавали. Обади се петел, след него втори, трети. Разклатиха се върховете на овошките и отгоре, откъм ясното небе и звездите, полъхна тънък, мразовит хлад. Вълчан усети тръпки и вече мислеше да се прибере, когато забеляза, че насреща през улицата, в тъмнината под върбите, свети цигара. Кой е тоя човек? Защо стои там, какво мисли, какво чака? Вълчан се върна бързо в къщи, спря се пред вратата на стаята, гдето спеше един от синовете му, и почука. Показа се рошавата глава на Дуко.

— Какво правите вий бе? — зашепна Вълчан, — Спите, а наоколо ни ходят хайдутите. Живи ще ни оберат. Ей там стои един, насреща под върбите, видях му цигарата. Я върви да видиш!

Разсъблечен, сънлив, Дуко метна нещо на гърба си, obu някакви чехли на бос крак и отиде да види какво има. След малко той се върна.

— Никой няма! — каза той.

— Никой ли? — разсърди се Вълчан. — А аз не го ли видях, не видях ли цигарата му? Живи ще ни оберат, ви казвам. Иди към дама — ще измъкнат конете и туйто. Пообиколи и към хармана. Какво ще спиш — ей сега ще съмне, петлите пропяха.

Докато Дуко се обличаше, Вълчан си влезе в стаята, вратата се хлопна зад него и ключът два пъти се завъртя отвътре.

ГЛАВА 4

На другия ден Гроздан се събуди рано. Недоволен от себе си, разстроен и почти болен, той се мъчеше да не мисли за снощната случка и, рядко нещо за него — наместо да иде в кръчмата, потърси някаква работа. Оградата на двора му, занемарена отколе, беше се посрутила тук-таме и той се залови да я поправи, Цял час и повече той работи трескаво, усилено, с някаква жестока настойчивост към себе си, като че искаше да се накаже. Най-после, когато всичко беше направено както трябва, той наметна тежкия си кожух, седна да си почине и запуши.

Паднал беше първият есенен студ. Комините на сички къщи димяха, тук-таме по покривите и поляните гдето беше още сянка, се белееше сребърна слана. Тревата беше още мокра и затуй овцете още лежаха из кошарите, селската черда се събираше на припек. Из улиците излизаха кола — едни, тежко натоварени с храна, отиваха на скеля, други, само с четирите си колелета, с чувал и с окачена брадва до него — леко поемаха пътя за горите на Делиормана. Един нисичек човек бързо прекоси съседния двор, излезе из вратника и пое към баира насреща. Той беше Монката. Нарамил железния лост, с праметната на него торба, той отиваше да вади камъни.

„Ето как е нареден светът — помисли си Гроздан. — Вчера беше празник, друг ще дойде по-нататък, а сега трябва да се работи. Що ми трябва да се заядам с Вълчана? Да си работя, както работят всички — туй е най-хубавото. — Гроздан се усмихна: спомни си, че същите мисли бяха му минали през ума нощес, когато, като си отиваше в къщи, се спря срещу Вълчановата къща, под върбите. Че беше прекалил снощи — той си признаваше. Но Вълчан ще се посърди, посърди и ще му премине. А сега — трябва да се работи, туй е главното.“

Бодра радост и прилив на сили усети Гроздан, като си помисли това. Той скочи и се огледа, за да се подсети за някаква работа. Спомни си, че се канеше тия дни да ходи на воденица.

— Петра! — извика високо той. — Петра!

На прага се показа млада жена с хубаво, но малко бледо и полиняло лице. Ръцете ѝ бяха запретнати и брашняни.

— Какво има? — попита тя. — Ти ли викаш?

Очите ѝ гледаха плахо и загрижено, като че тя отрано знаеше, че няма да чуе нещо добро. Гроздан ѝ викна:

— Тури ми там малко хляб в торбата. Има ли? Ще вървя на воденица.

Лицето на младата жена се проясни, но тя продължаваше да гледа все тъй зачудено и мълчеше. Гроздан помисли, че не го е разбрала.

— Тури ми малко хляб! — повтори той. — Ще ходя на воденица.

— А, на воденица! На воденица ли ще ходиш? Хубаво, хубаво, хляб има. Ей сега ще ти приготвя всичко.

Тя влезе вътре и след малко пак се показа навън, премина чевръсто из двора, събра съчки, скара се нещо на кокошките, пак влиза и пак излиза. Гроздан преглеждаше колата, намазваше засъхналите оси, пристягаше винтовете. Изведнъж той спря и се послуша: в къщи се чуваше, че женски глас пееше, пееше тихо, но весело. Гроздан разбра, че пее Петра, позасмя се и отново застыга разслабения винт.

Някаква кола задрънка из селото, но саплъците и къщите пречеха да се види коя е. Изведнъж тя се показа и спря пред кръчмата на Къня: два едри, черни коня лъцяха на слънцето, живи, неспокойни, разпуснали гъсти гриви, като лъвови. Беше Вълчан. Тия коне бяха най-хубавите в селото и богатият чорбаджия с право се гордееше с тях. Кой знай откога невиджали път, сега те силеха напред, хапеха юздите и биеха с крак, а Вълчан ту опъваше юздите, ту се обръщаше към Къня и нещо му говореше, като възбудено махаше с ръка. След, малко силните коне грабнаха колата като перушина ѝ полетяха към града. Облечен в новата си шуба, с опънати юзди в ръцете си, Вълчан имаше изглед на човек, взел твърдо и безвъзвратно решение.

„Ще ме дава под съд“ — помисли си Гроздан. Колкото и голяма да беше омразата му към Вълчана, все пай той беше стар човек и снощната плесница за него беше тежка, кървава обида. Никога той нямаше да я забрави и да я прости. Гроздан не се разкайваше, но сам разбираше че е отишел твърде далеч.

Той още гледаше към кръчмата. Ето, зададе се Тачката. Синкав дим бяга от лулата му, той подтичва с леки, крадливи стъпки на лисица, хлътва и се изгубва отведнъж в кръчмата, като в дупка. Ето и Йордан ковачът Той е препасан с кожена престилка и в запретнатите си ръце носи някакви железа, а това е знак, едно задължение към самия него, че тоя път няма да се бави много. Голямо изкушение, в което се таеше закоравялата сила на привычката, потегли Гроздана към кръчмата. Но той реши да се въздържа и отново пое работата си.

Мисълта му отсега нататък не може да се откъсне от снощната разправия с Вълчана. Той прекарваше през ума си всички злини, които тоя човек беше му причинил, предугаждаше и нови. Гроздан се ядосваше, работеше разсеяно, нервно и без да усети, силно одраска ръката си. Той се изправи и гневно захвърли железния ключ. Една минута той се поколеба. Но — шината на едното колело беше се разслабила и затуй трябваше да поприказва с ковача, масло нямаше и трябваше да си купи. Всичко туй беше достатъчен повод да излезе. Той наметна кожуха си и тръгна към кръчмата.

— Не викай! — сопна се той на жена си, която беше излязла на прага и го питаше где отива. — Гледай си ти там работата. Аз сега ще си дода.

Още невлязъл в кръчмата, Гроздан чу, че говорят за него.

— Ще го съди, разбира се. Най-сетне трябва да се разбере има ли закон, или няма.

Приказваше Нейко кметът. Като видя Гроздана, той млъкна и закричи из кръчмата. На поздравя на Гроздана той едва кимна с глава.

— Какво си се разсърдил, бай Нейко? — шеговито попита Гроздан.

— Готви си въжето, Гроздане — рече Тачката, — ще те бесят.

— Тъй ли? Защо? Зарад снощната работа ли? Къню е крив, не аз. Да не ни е давал толкоз вино.

— Хе-хе! — засмя се Тачката. — Право е. От пияния, дето се вика, и лудият бяга. Ти си крив, Къню, ти.

— Кой крив, кой прав, не зная — обади се Къню. — Лошо стана и туйто.

— Накъде замина Вълчан? — попита Гроздан.

— В града отиде. Много е сърдит. Ама и ти, Гроздане, май го прекали.

— А той? Не го ли чу какво приказваше?

— Остави го ти Вълчана, той си е бърбрица. Пък приказва ли той, надумай му и ти. Ама да земеш да го удариш... Много е докачен.

Нейко се обърна като ужилен.

— Докачен ли? Не, смазан е човекът, сокрушен е. Снощи аз го заведох у дома му, със сълзи плака човекът пред мене. На шейсет и седем години съм, кай, никой с пръст не ме е закачил, а той да ме удари! Ще го гоня, кай, додето ми падне калпакът, и на децата и унуките си, кай, ще завещая, ще го гоня до девета рода!

— Нека ме гони — каза Гроздан и една отвесна черта раздели веждите му. — Той ще ме гони, ама и аз няма да му се оставя. Или той, или аз!

— Не тъй, не, а земете, че се помирете — обади се Къню. — Ти ще го гониш, той ще те гони, каква файда от туй? Една омраза само и толкоз.

— И аз тъй ще река — съгласи се Нейко, който, като видя, че Гроздан пак се разсърди, изведнъж стана отстъпчив и мек. — Помирете се. И Вълчан не е цвете, ама стар човек е.

И с поучителния тон на мъдрец Нейко добави:

— А белите коси трябва да се почитат.

— Да се почитат ли? — избухна Гроздан. — Почита се човек, а не изедник като него. Да му снемам калпак ли искаш, да му се кланям ли? Защо? Защото е богат ли? А какво върши, не знаеш ли? Впил се в селото, като кърлеж, а ти ми казваш да го почитам. Защо? Кажи ми защо?

— Пусто дърво неокастрено! — измърмори Тачката.

Нейко махна отчаяно с ръка и не каза нищо. Гроздан все повече се разгорещаваше и, както беше правил много пъти, започна да изброява всички нечисти дела на Вълчана. В село ги знаяха, но за тях говореха само шепнешката.

— Пусто дърво! — повтаряше Тачката. — Пусто дърво неокастрено!

Гроздан премина и към по-нови събития, на които не беше чужд и кметът. Тогава Нейко стана съвсем любезен, засмя се и каза:

— Остави, остави, Гроздане, тя край няма. Чакай аз да вървя, че имам работа в общината — и излезе.

— Видя ли как офейка? — каза Тачката.

Около Гроздана бяха насядали вече мнозина: Дамян, Ганю, Йордан ковачът. Дошел беше и Чумакът, начумерен и лют, с подути очи. Кой беше поръчал — не се знаеше, но Къню сложи оканица с вино, нареди чаши. Разговорът, сух и тежък отначало, бързо се оживи. Писна и гайдата на Ганя. Веселбата се започна и засили като че от само себе си, без някой да беше я мислил и очаквал.

Наближаваше обед. Гроздан беше забравил, че ще ходи на воденица, както и Йордан ковачът беше забравил железата в ръцете си. По едно време Къню дойде и пришепна нещо на ухото на Гроздана. След малко Гроздан стана и излезе вън. Пред него стоеше Петра. Тя се пообърка, изчерви се и пресилено се усмихна.

— Че ела си де! — прошепна му тя ниско. — Нали ще ходиш на воденица.

Гроздан кипна, измери я с очи от долу до горе и кресна:

— Да си вървиш! Да си вървиш още сега, че ще те Пребия!

Петра поиска да каже нещо, но срещна пияния поглед на мъжа си.

— Върви си! — повтори Гроздан.

Той почака да се увери, че тя си отива, след туй влезе в кръчмата и сърдито тръшна вратата след себе си. Петра направи няколко крачки и се обърна: погледна към затворените врата на кръчмата, погледна към прозорците и потопа очи в земята. След туй бавно, с подкосени крака, се повлече към къщи. Времето беше се променило духаше вятър и ситен сняг, също като прах, прехвърчаше из въздуха. Петра вървеше, без да вижда нещо пред себе си. Иззад един плет баба Ангелина, тъща на Монката, заничаше след нея, злъчно усмихната, скована на мястото си от любопитство. Петра не я забеляза. Тя не забеляза също тъй, че е отминала вратника на тяхната къща и се е озовала на поляната. Вятърът шибаше лицето ѝ, измокрено от сълзи, погледът ѝ блуждаеше, душеше я страшна мъка. „Да вървя, да вървя и да не се върна вече“ — мислеше си тя — същите тия думи, които, когато беше малка, е чувала в кой знай каква приказка. Насреща загърмя каруца с много хора в нея. Петра се сепна, съвзе се, върна се назад и без да поглежда ни наляво, ни надясно, прибра се в къщи.

А в кръчмата, където бяха надошли мнозина от вчерашните овчари и слуги, веселбата продължаваше. Гайдата свиреше, чуваха се провиквания.

Надвечер ония, които бяха отишли в града, започнаха да се връщат. Когато вече беше се стъмнило, една каруца с големи черни коне спря пред кръчмата и от нея слезе някакъв човек с граждански дрехи. Каруцата префуча нататък, а слезлият закуца към кръчмата и влезе вътре. Когато той се показа на вратата, всички се обърнаха и го изгледаха, но като че не можаха да го познаят изведнъж. След туй от всички страни завикаха:

— О, дядо Недко! Добре дошел, дядо Недко!

Старият човек се усмихна, отговори на поздравите и се спря пред масата, гдето беше Гроздан.

— Млади хора, израснали, не мога да ги позная — казваше той, като се ръкуваше наред с всички. — А ти май че си Добревия син, ти ли си Гроздан?

— Аз съм.

— Много си разсърдил Вълчана Дуков. С него доход от града той ме доведе. Много ти е сърдит, дал те под съд.

— Защо? Задето го ударих ли?

— Не знам. Разправяше ми той, ама кой ще го слуша. Какво пиете, винце ли? Да седна ли при вас?

— Къньо, донеси още една чаша! — извика Гроздан.

Прекъснатата за минута веселба продължи наново.

ГЛАВА 5

Някога дядо Добри, Гроздановият баща, извънредно добър и справедлив човек, беше съдружник с Вълчана. Това беше отколе. Току-що преселени в Люляково, и двамата бяха още бедни, но млади и много работни. А тогава обширните полета наоколо бяха непобутната целина, обраснала само с генгер, висока трева и къпина. Съдружниците се замогнаха скоро, купиха си земя, завъдиха добитък, направиха си нови къщи. По-късно, когато работата им закрепна и децата им пораснаха, те се разделиха. Направиха това полюбовно и без особени формалности, с посредничеството само на стари и почитани хора. Доволни останаха и двамата. Никой не търсеше нещо повече от това, което беше получил при подялбата.

Доверчивоспа на дядо Добри беше голяма. Той знаеше, че осемдесет декара ниви — половината от онова, което при подялбата се падна нему — бяха купувани общо, но случайно в продавателния акт бяха писани само на името на Вълчана, По-грамотен и по-отворен, Вълчан водеше сметките, пазеше всички книжа. У него остана той документ и след подялбата, защото, когато го потърсиха, за да го унищожат в присъствието на свидетелите, Вълчан беше забравил где го е турил и не можа да го намери. Тъй си и остана. Дядо Добри не можеше и да помисли, че Вълчан ще вземе да си послужи с него за нещо лошо. Далеч от такава мисъл беше и Вълчан. И наистина, когато по-късно той намери този документ, тури го в книжата си, като една непотребна книга. Там го и забрави.

Но времената се бяха изменили. Гроздан се заяде с него, тежко и кърваво го обиди. И вечерта на Димитровден, когато Вълчан се върна в къщи обезумял от болка и срам, той не мислеше за нищо друго, освен за мъст. Умът му прехвърляше и избираше всевъзможни средства, едно от друго по-жестоки. И ето, съвсем случайно, като преглеждаше книжата си, пред очите му се мярна документът за нивите. Щом го прочете, в ума му за един миг узря планът на страшното отмъщение. Не се питаше има ли право или не, добро ли е или не това, което

мислеше да върши. Не му беше и за нивите. Важното за него беше, че има оръжие в ръцете си, че е силен, че ще превие врата на Гроздана, ще го смаже. Болката, която беше претърпял, като че даваше оправдание на постъпката му и без много да му мисли, той замина на сутринта в града и даде Гроздана под съд за тия ниви.

След два-три деня всички в Люляково знаеха, че Вълчан е дал Гроздана под съд, но мислеха, че е зарад плесницата на Димитровден. Тъй мислеше и Гроздан. Веднъж, тъкмо през ония дни, когато в кръчмата на Къня ставаха големи веселби, той получи призовка. Това, което прочете в нея, го изненада. Но той не можеше да го вземе за истина, засмя се и се подигра с Вълчана. По-късно той помисли по-добре и разбра, че някаква лукава и нечестна примка се крие в тоя процес. Той ходи в града и научи всичко. Опасност наистина имаше, и то твърде голяма. Документът беше налице, от друга страна пък, и двамата свидетели при подялбата, едничките хора, които можеха да посочат истината, отдавна бяха се поминали. Вълчан твърдеше, че нивите никога не са били общи, а само негови, че ако досега не си ги бил взел, то е, защото искал да помогне на семейството на някогашния си съдружник. Но Гроздан не бил човек, комуто е трябвало да се прави добро.

Изглеждаше, че той ще успее. Пред тая вопиюща неправда Гроздан изгуби всяко самообладание. Омразата му към Вълчана се превърна в помрачение и лудост. Започна се шумен и дълъг процес и заедно с него враждата между двете страни растеше и достигаше размери, каквито никога не беше имала.

Тая вражда беше стара. Дядо Добри беше се поминал наскоро подир подялбата. Минаха се години, синовете на Вълчана възмъжаха, дойдоха снахи, народиха се унуки. Къщата му се превърна в многобройна задруга, той увеличи имота си, забогатя. Гроздан беше самичък и остана само с наследството си, оставено от баща му. Разликата между предишните съдружници, започнали еднакво, беше голяма. Мнозина говореха, че Вълчан бил намерил имане, или пък бил излъгал на времето дядо Добри, недосетлив и прост човек. „Догде змията не глътне жабата — говореха те, — коремът ѝ не се издува.“ Разбира се, това беше само мълва и в нея имаше повече завист, отколкото истина. Но по късно и сам Гроздан започна да ѝ вярва.

По това време той току-що беше се завърнал от служба. Наместо предишното голобрадо момче, хрисимо и послушно, с една почти моминска срамежливост, нещо, което тъй много подкупваше някога, сега се яви заякнал и възмъжал левент, със засукани черни мустачки, отворен, самоуверен и смел. Той знаеше много, разбираше от всичко, месеше се навсякъде. „И ние сме служили служба — говореше той, — и ние знаем законите.“ Природно умен, той можеше, наистина, да долавя същността на всяко нещо, говореше с леснота и тъй убедително, че всеки, който го слушаше, неволно признаваше превъзходството му. Работата си гледаше, както и по-рано, присърце, но сега се бъркаше и в общи работи. За него почнаха да говорят, че дори когато отивал да оре в полето, не забравял да тури в торбата си, освен хляба, и някоя книжка или вестник. Към учителите, които се редяха в село, той промени държанието си — гледаше на тях снизходително и отвисоко, уверен, че и сам знае колкото тях, ако не и повече. Само с Радулов той се сближи повече и минаваха с него за големи приятели.

Някога в селото имаше традиции и обичаи, пазени много строго. Имаше и една осветена от времето патриархална власт, която поддържаше реда и сговора, управляваше и съдеше по свои собствени закони. Тая власт и тия обичаи се рушаха вече. Първенците и по-старите хора, които някога уреждаха селските работи, гледаха да бъдат добросъвестни и справедливи, но вършеха и много неправди, прибъгваха често и до насилие. А това никой не искаше вече да търпи. Пътеките към адвокатските кантори и съдилища станаха известни на всекиго. Неограничената власт на беловласите старци от селския синедрион рухна изведнъж. Миналото беше оставило много недъзи, черковни, училищни и читалищни капитали се разпиляваха и укриваха. Някога бе създаден селски хамбар, но и сега още не се знаеше кой беше платил и кой не взетата от него храна. По-заможните хора, избирани редовно едни след други за черковни и училищни настоятели, нарочно потуляваха всичко, защото сами не бяха съвсем чисти. Гроздан поиска да се отворят старите тефтери и да се даде сметка на селото. Недоволните бяха много и те се събраха наоколо му. На едната страна беше той, на другата — Вълчан.

Години наред положението не се измени, но двете страни се настървяваха още повече, добиваха опит и се каляваха. Напоследък

станаха нови избори. Това трябваше да бъде последната и решителна битка. Изглеждаше, че този път щастието ще измени на Вълчана и на хората му. Но в последната минута Гроздан се видя изоставен и измамен. Той изгуби избора, изгуби и вероятността да бъде избран някога за кмет на Люляково.

Но той изгуби и нещо повече. Непрекъснатото тичане около селските разправии разстрои собствената му работа. Той отвикна от труда, ходеше често в града, застояваше се в кръчмата, започна да пие. Макар и победен, той не се остави от борбата си. Но и Вълчан гледаше всякак да го притисне и да му напакости. А той беше по-силен и успяваше. Гроздан се дразнеше все повече. В лицето на Вълчана той виждаше вече личен и непримирим враг и, по какъвто и да било повод, кипваше и се скарваше с него. На Димитровден той отиде и по-далеч — удари му плесница.

Откато получи призовката си, Гроздан почна да се напива почти всеки ден. Омразата му към Вълчана се обърна на същинска болест, която глождеше и разяждаше душата му. Той стана мрачен, сприхав и зъл. Правда не виждаше никъде, в добродетели и съвест повече не вярваше. Невъздържан и буен, той беше готов да се скара с всеки, който му се изпречеше пред очи. В по-заможните хора той виждаше черната и пъклена душа на Вълчана, в по-бедните — страхливци, които се прекланят пред богатите. Той намрази всички. Но за туй пък с Тачката от ден на ден ставаха по-близки и по-неразделими. Лоша слава имаше Тачката. Говореха, че преди няколко години той е бил в числото на оная шайка, която беше обрала един руски манастир при устието на Дунава, обир, придружен с инквизиторски мъки и с убийства. Тачката изглеждаше гузен и нищо не работеше. Подир Гроздана той вървеше като сянката му. И от тая двойка, където отчаянието и буйната смелост на единия се съчетаваха с лукавата престъпност на другия, мнозина почнаха да се боят и предпазват.

ГЛАВА 6

В кръчмата Гроздан все пак намираше другари, особено измежду по-бедните селяни. А и в Люляково беше весело през тия дни, и то не зарад друго, а защото такъв е отреденият от бога живот за селата: почнеше ли зимата, почваха се и веселбите. Това лято плодородието беше добро, при хубаво време и обилна влага се привършиха и есенните сеитби. Семето беше заровено в земята и наедно с него никнеха надежди и за друго, може би още по-голямо плодородие. Хората бяха доволни. Наистина, селската работа, както казват, никога не се свършва, имаше я и сега, но в сравнение с усиления и тежък труд през лятото, тя изглеждаше спорна и лека като игра. Можеше и тая работа да се види, и до кръчмата да се излезе.

Появяването на дяда Недка в Люляково даде нов тласък на това непрекъснато веселие. Дядо Недко беше от Люляково, но не беше си дохаждал отдавна, ръката за родния кът, от една страна, и приятелството му към Къня, който между кръчмарите беше прочут, че държи хубаво вино, бяха го довели в село. Той беше вече стар човек, нисичък и куц, с изпито жълто лице, с подстригани бели мустаци и остра бяла брадичка. Една черна кърпа обвиваше всякога шията му чак до подборника, дрехите му, извехтели, зацапани с боя и лекета, изведнъж издаваха занятието му. Говореше тихо, без движения, със замислен и съсредоточен поглед, отправен отдолу нагоре — професионална привычка, създадена от нуждата да отмерва перспективно формите и разстоянията.

С голяма любов и набожно увлечение беше писал той някога иконите си. Те още красяха иконостасите на много селски и градски черкви. Новото време, което разори не един занаят, не пощади и неговия. Появиха се нови учени майстори, някогашната благотворителност изчезна, сърцата на хората изстинаха към вярата и към черквите. Никой вече не му поръчваше икони. Заредиха се и семейни нещастия: помина се жена му, децата му излязоха неблагоприятно, напуснаха го и се разпиляха по света. Дядо Недко

остана сам, обедня, отчая се и в бога, и в хората, напусна старото си изкуство и се пропи. Той не захвърли четката, но наместо икони, рисуваше сега фирми, завеси за селски театри, боядисваше къщи, украсяваше с патриотични картини дъната на новите каруци, нещо на мода тогава. От предишното смирение, душевна чистота и благонравие на божи служител у него нищо не беше останало. Обезверен, с измъчена и ожесточена душа, той беше се превърнал в лекомислен и порочен човек, разюздан и смахнат бърборка. Трудът не го радваше вече, изкуството не го увличаше. Пазеше Ерминията, това необходимо за всеки иконописец ръководство, но никога не я разлистваше. Помнеше също тъй и житията на светците, но той не черпеше вече от тях теми и вдъхновение, както някога, а най-безсрамно ги преиначаваше и разказваше анекдоти, от които дори и стари хора се червяха. Но лицето му си оставаше лице на постник и каквото и да говореше, сам почти никога не се засмиваше.

Дядо Недко се застоя в Люляково и не мислеше да си ходи. Той поиска да се отплати на Къня за гостоприемството и, преди всичко, направи нова фирма на кръчмата му. Вместо предишните разкривени букви, които Къню собственоръчно беше чертал, той нарисува нови и хубави. В средата на табелата една ръка държеше шише вино и пълнеше чаши, наредени на поднос, държан от друга, също тъй отсечена до лакътя ръка. В тоя надпис кръчмата на Къня неочаквано беше наречена кръчма „Успокоение“. Мнозина, като дигаха очи и прочитаха тоя надпис, питаха Къня какво значи това. Къню се позасмиваше и посочваше с очи дядо Недка.

— Той да каже. Той го измисли.

— Успокоение? Какво успокоение, дядо Недко, хората ще се избият тук, а ти... успокоение...

Понякога дядо Недко не отговаряше, понякога казваше:

— Който има ум, ще разбере. Виното е лек, виното успокоява повече и от молитвата. Вино е имало и на тайната вечеря, вино са дали и на Христа на кръста.

— Не вино, а оцет.

— Е, то ще е било като виното на Къня: кисело за вино, слабо за оцет.

— Не те е срам — сърдеше се Къню, — пиеш вино, каквото не си сънувал, и пак не си благодарен.

Селяните се смееха. По лицето на дяда Недка не трепваше нито мускул.

Дядо Недко украси и вътрешността на кръчмата — пребоядиса стените, нарисува по тях плетеници от лозови листа и гроздове, също такива, каквито беше рисувал по черковните фризи. Освен туй, в средата на всяка стена нарисува по една саксия с цветя, много хубави, много живи, украси и тезгяха. От всичко това Къню беше толкоз много доволен, че с най-голяма щедрост продължи на нова страница в тефтера си сметката на дяда Недка.

Наскоро след това дядо Недко се поумири и съвсем се уедини в стаята, където живееше. Тая стая, наричана от селяните „тайната стаичка“, служеше за място, където посетителите на кръчмата можеха да си кажат иешо скрито или да хапнат и да пийнат, без да бъдат стеснявани от чужди погледи. Къню беше дал тая стаичка на дяда Недка, като продължаваше да служи и на предишното си предназначение.

Дядо Недко излизаше сега от стаичката само да се нахрани. Той и не пиеше, за щото Гроздан и Тачката бяха липсали някъде. Като го гледаше да излиза тъй замислен, съсредоточен в себе си, мъдър, при това цял изцапан с боя, Къню мислеше, че дядо Недко се е заловял пак за стария си занаят. Веднъж го попита:

— Какво правиш, икона или пишеш?

— Икона пиша — кротко отговори дядо Недко.

Една сутрин в кръчмата дойдоха Гроздан и Тачката, а след тях и Радулов.

— Къде е дядо Недко, Къню? — попита Гроздан.

— В стаята е там, икона пише.

— Икона ли?

И тримата минаха в стаята на дяда Недка. След малко оттам се чу такава глъчка, такъв смях, че сам Къню отиде да види какво има. Още на вратата той се спря смаян: цялата насрещна стена — тая, на която падаше светлината от прозореца — беше написана с голяма картина! И каква картина! Под голямо дърво, на сянка, седи някакъв юнак в селски дрехи, охранен червендалест, със засукани мустаци. Три жени, като три самодиви, идат към него и носят коя вино, коя яде — не. С ръка на единия си мустак, юнакът се усмихва, загледан не в

яденето, а в самите жени, всички полуголи, развилнели от похот и безсрамие.

Няколко минути Къню, зяпнал, гледа картината и дори наедно с другите се засмя. Но изведнъж той кипна и завика на дядо Недка:

— Да я махаш! Още сега да я махаш и да я изтриеш. Такваз срамотия не искам в кръчмата си, да я изтриеш. Икона си пишел, а? Да я махаш!

— Не викай, Къню! — намеси се Гроздан, спокоен, както винаги.

— Защо да я махне, Къню? — каза Радулов. — Картината е хубава. Трябва да знаеш, че дядо Недко, не го гледай сега, е бил майстор и таз картина ще остане за спомен.

— Не ща спомен аз. Да я махне!

— Къню, мирувай! — каза Гроздан. — Я ни донеси едно кило вино, опечи и нещо там, каквото има. Хайде по-скоро!

Къню разбра какво ще става и макар да беше още сърдит, излезе да изпълни поръчката. Компанията насяда около масата. Все още гледаха картината, правеха разни бележки и се смееха.

— Икона иска да му пиша — мърмореше дядо Недко. — А туй що е, не е ли икона?...

— Ох, мале, и още каква! — засмя се Тачката.

След първата чаша дядо Недко се развесели и тъй като Къню беше го ухапал, той още не можеше да му прости.

— Слушайте какво ще ви кажа — започна той. — Икона ли? Светии ли? Колко съм ги писал! Помогнал ли ми е някой? — Не.

— Помогни си сам, да ти помогне господ — рече Радулов.

— Слушайте какво ще ви кажа — продължи дядо Недко. — Един казак отишел веднъж да краде коне. Имал той една иконка на шията си, на св. Никола, и взел да ѝ се моли: „Св. Николай, помогни ми да открадна едно конче.“ Добре, ама св. Николай не му помогнал; тогаз казакът взел, че вързал иконата на крака си, да се влачи, и рекъл на св. Николай: „Не ми помогна — рекъл — да открадна кон, върви сега пеш“...

Смехът, който избухна сред компанията, посрещна Къня, той не разбра защо е и смръщи вежди. Гроздан поръча ново кило.

Скоро картината на дядо Недка възбуди такъв интерес, какъвто Къню не очакваше. Всички почнаха да се изпревървят в стаичката и да

се трупат със същото любопитство, както правеха това, когато влизаха в някоя панорама на панаира. Застояваха се там, веселяха се и пиеха с още по-голямо увлечение, като че присъствието на полуголи жени по стените придаваше нещо от тия запрети и неизпитани удоволствия, за кои го бяха само чували. Къню схвана, че от всичко това той може да има добра печалба, и се остави от намерението си да погуби картината. Дядо Недко стана нещо като антрепреньор на панорамата. Той не излизаше от стаичката и пиеше там с всички.

Настъпи зимата. Отначало духаха само студени ветрове, земята замръзна, не можеше повече да се оре и всички плугове се завърнаха. Полето опустя. Два-три дни след това непрекъснато валя сняг. Пътищата се затвориха, животът се прибра и съсредоточи вътре в селото. Дебелият сняг беше сигурна и топла завивка, хвърлена от самата природа върху нежния кълн на сеитбите. „Дебел сняг — голям комат“, говореха си селяните и предричаха добро плодородие. Заредиха се дни на безделица и на почивка. Ако имаше някаква работа, това бяха само грижите около добитъка. Заснежените поляни край селото се изпъстриха с жълти, черни петна, останали от сеното и кърмата на овцете. Хергелетата и яловината свободно се скитаха денем и оградите, ядяха сламата до насита направо от саплъците, дълбаеха ги постепенно и правеха в тях същински пещери. Но с най-голямо внимание и грижи беше за обиколен работният добитък, особено воловете. Те имаха удобства, каквито липсваха дори на хората. Оборите бяха топли и чисти, на животните се приготвяше суха постилка от овчи тор и мекина, сменявана всеки ден, хранеха се с чисто сено, пояха се с кладенчова вода. Гледаха ги с една почти религиозна почит. Наближаваше пролетта и всичкият труд и всичките надежди се възлагаха на тях.

Работата беше малко, търсеха се повече развлечения. Младите прекарваха до зори по седенките, по-старите — в кръчмата. Мнозина се занимаваха с лов, правеха капани и ловяха яребици, ходеха и за лисици: намираха дупките им, запалваха малко слама в тях, разкопаваха ги след това и хитрите животни падаха в ръцете им живи, с цели и здрави кожи, червени като пламък. Имаше и такива мечтатели, които се впускаха и в по-големи и фантастични предприятия. Подмамани от едно старо предание, че крилете на дроплите замръзвали от студа и поледицата, те се скитаха из полето в най-

големите виелици, уверени, че ще връхлетят на замръзналите птици, големи като мисирки, и ще ги подкарат пред себе си като стадо. Нищо подобно, разбира се, не се случваше. Ставаше нужда само с отчаяни разтривки и горещи тухли да съживяват самите ловци.

Дойдоха коледните празници, заредиха се годежи и сватби. С каруци и коне из селото препускаха сват-бари, окичени с чемшир и пуканки, с бели дарове, вити като гъжва около главите им, или прехвърлени рамо. Много вино се изпиваше в къщите, а още обаче в кръчмата, пред които каруците стояха с часове и за да не замръзнат конете, час по час правеха лудешки волти наоколо. Но и празниците и сватбите се свършваха, а снегът все още си стоеше, ненамален и незасегнат почти от хладното слънце. Всеки ден сега, както и по-рано, ставаха веселби в кръчмата на Къня. Почваха се все случайно, без някой особен повод. И освен голямата навалица в самата кръчма, всякога имаше някоя отделна компания, която се затваряше в тайната стаичка на дяда Недка, и въпреки всички молби и настоявания, никому не я отстъпваше. Надпреварваха се, караха се кой първи да я заеме. Почесто от всички други там прекарваше Гроздан с другарите си.

Това беше непрекъснато пиянство, придружено често с крамоли и побоища. По-старите и по-умерените хора се сепнаха и загрижиха. Дружеството издигна гласа си против тая страшна напаст, младият поп Дочо държа огнено слово от амвона на черквата. Той говори за седемте смъртни греха и за най-тежкия от тях — пиянството. Ония, които най-много се бяха увлекли и провинили, бяха съветвани общо от роднини и близки. Увещаваха ги и ги молеха да се оставят от гибелния път, като ги заплашваха с участието на Гроздана, Тачката и дядо Недко — трима души, безвъзвратно загинали, според тях, от леност и пиянство.

ГЛАВА 7

В началото на февруари, след като три дни и три нощи валя сняг с вятър, с виелици, настъпи онова време, което селяните наричат капан: пътищата бяха затрупани, вън от селото не можеше да излезе ни човек, ни добитък, всеки трябваше да стои там, гдето се беше уловил. В Люляково бяха се случили двама търговци вълнари, които, както всяка година, бяха дошли да заобиколят отрано овчарите, да им дадат пари и да купят вълната, както се казва, на зелено. Докато траеше фъртуната, търговците ядяха и пиеха в стаичката на Кънювата кръчма, отначало с овчарите, после само с Гроздана, Тачката и дядо Недка.

Щом времето се пооправи, вълнарите тръгнаха за близкото село Бистрица, но стана тъй, както им казаха селяните — не можаха да пробият пъртина из снега и се върнаха. Пак ядоха и пиха и надвечер, разгорещени от виното, недоволни още повече от селото, което тоя път не ги посрещна добре, търговците взеха друга шейна, с още по-яки коне, и пак тръгнаха за Бистрица. Мина се два-три часа и повече, беше вече късно през нощта, а Гроздан, Тачката и дядо Недко още стояха в стаичката и не губеха надежда, че търговците пак може да се върнат. И тримата бяха пияни, особено дядо Недко. Масата пред тях беше отрупана с чинии и чаши, с оглозгани кости и трохи. Под мъжделивата светлина на лампата се усмихваха трите хубавици от картината на дядо Недка. Останалата част беше в сянка и не се виждаше.

— Няма да се върнат, разбра се — каза Тачката.

— Аз пък казвам, че ще се върнат! — извика дядо Недко.

— Взели са по сърта те, там няма сняг. Днес видях даскала по сърта, по сърта отиваше в Загорци. Тоя даскал вече не дохожда при нас, все при даскалицата отива в Загорци.

— Остави ти даскала, аз ти казвам, че вълнарите ще се върнат — настояваше дядо Недко. — Ей сега ще додат.

— Няма да додат.

— Ще додат.

— Я не се карайте! — намеси се Гроздан. — Ако искат, да дойдат, ако не те знаят. Ний можем да си пием с наши пари — Гроздан се усмихна и наля чашите.

Някой затропа вън пред вратата, отърсваше се от снега. Гроздан Тачката и дядо Недко, и тримата с чаши в ръка, се спогледаха.

— Май че идат — прошепна Тачката.

Вратата се отвори и влезе Монката. Тачката се намръщи.

— Уф Монка, ти ли си! Аз пък рекох, че са вълнарите.

— Кой вълнари?

— Търговците.

— Какви търговци?

— Ех и ти! Ти нищо не знаеш.

Гроздан напълни една чаша и я подаде на Монката.

— Пий, Монка, едно вино. Къде си бил?

— На долната кръчма. Там чорбаджата се събрали. И Вълчан беше там.

— Е, какво казва Вълчан? — попита Гроздан, все тъй спокоен и усмихнат.

— Какво ще каже... Все с тебе се яде, не го ли знаеш.

Монката изпи виното, поотърси потурите си от снега и продължи:

— Много сняг, ей... И пътеки няма, трябва да газиш направо. Хм... Вълчан. Слушах го, слушах, пък рекох: бе, бай Вълчане, рекох, защо не се помирите с Гроздана, оставете, рекох, таз мараза...

— А той?

— Като кипна, като скочи. Аз твоя приятел ли, кай, аз, кай, ще го накарам да гледа ей тъй е!

Монката разпери пръсти пред очите си, което значеше, че Вълчан ще тури Гроздана в затвора и ще го накара да гледа тъй през желязната решетка на прозорците.

— Друго какво казва?

— Все туй. Аз, кай, ще го науча него, ще го пратя да чука камъни на пътя.

— Брей! — каза Гроздан и се усмихна.

Монката го гледаше учуден: Гроздан беше спокоен, на хубавото му лице нямаше ни една бръчка на гняв, само перчанът му, паднал въз челото, беше много разбъркан и очите му горяха, но то ще да е от

виното. Сребърната му обеща на едного му ухо лъщеше от светлината на лампата и Монката спря очи на нея, като че я виждаше за първи път.

— Чакай, и друго каза Вълчан — рече Монката и се засмя. — Добревия син, кай, носи обеща на ухото си, аз, кай, ще му закача още една, да ме помни!

Гроздан поклати глава и се усмихна.

— Ах тоя Вълчан, тоя Вълчан! — провикна се Тачката. — Аз му знам нему цера, ама хайде! Да зема аз... не, не, аз нищо не знам, нищо не казвам — сакън! — И като смигна на Монката, той закри устата си с шепа и зави като вълк.

Монката се засмя, обърна се и потърси с очи дядо Недка: иконописецът беше полегнал на одъра, тъкмо под картината си, и спеше.

— Аз да си ходя — каза Монката и стана.

Гроздан се опита да го спре.

— Стой, Монка, защо бързаш?

— А, късно е, ще си ходя.

— Иди си, Монка, иди си, вълци има — закиска се Тачката и пак зави като вълк.

— Я не разлавай кучетата! — каза Монката и излезе.

Гроздан и Тачката останаха сами. Дядо Недко спеше. Тачката се опита да заговори нещо, но Гроздан не го слушаше. Тогава той и подпря глава на ръката си, загледа се през прозореца и затананика, дрезгаво, грозно. Гроздан пушеше и напрегнато мислеше нещо. Преди няколко време той беше ходил в града и адвокатът беше му казал, че ако не се съберат доказателства и не се намерят сигурни свидетели, делото е изгубено. Ето защо Вълчац ставаше дързък. „Да ми вземе нивите ли? — мислеше си Гроздан. — Аз ръцете му ще строша!“ Той пушеше, мислеше, лицето му като че се вкаменяваше, очите му горяха.

Изведнъж Гроздан стана и се огледа: дядо Недко хъркаше, Тачката беше отпуснал глава на масата и също спеше. Тихо, на пръсти, като се пазеше да не направи и най-малки я шум, Гроздан излезе, затвори вратата след себе си, после, все тъй тихо, отиде и надникна в кръчмата: там нямаше никой. Къню редеше кюмюр под гюма. Гроздан знаеше реда на работата му всяка вечер — след малко той щеше да преброи парите си, да запише нещо в тефтера и ще затвори. Всичката тая работа щеше да трае още половина или, най-много, един час. Бързо

и колкото се може по-тихо, Гроздан излезе през задната врата в двора на Къню, а оттам — на улицата.

Той не се забави твърде много и се върна по същия път. Но когато притваряше вратата на стаичката, Тачката подигна глава, погледна го с мътни, сънливи очи и каза:

— А! Къде си ходил?

— Никъде не съм ходил — рече Гроздан.

Но Тачката не го и чу и пак сложи глава на масата. Гроздан дойде до прозореца и погледна навън. Отначало нищо не се виждаше, след туй отляво и отдясно се бялна снегът, а по средата се чернееха върбите край реката и овошките в градините. Нищо друго не се виждаше. Селото спеше.

Мина се някое време. Изведнъж над черните клони на дърветата, преплетени като мрежа, блесна нещо като светкавица, след туй — още два-три такива блясъци и веднага след тях се разгоря широко сияние, заизхвърчаха искри, лизнаха нагоре в тъмнината пламъци.

Гроздан се отдръпна от прозореца и започна да си прави цигара. Ръцете му трепереха.

Изведнъж пукна пушка, след нея друга. Стъклото на прозореца, доскоро тъмно, сега пламна огненочервено. Гърмежите зачестиха, тревожно и бързо заби църковната камбана.

— Какво има? — попита Тачката.

Вън се чу гласът на Къня:

— Къде е? Какво гори?

Някой му отговори, но не можа да се чуе.

Изведнъж в стаята се втурна Къню и извика:

— Пожар! Сапльците на Вълчана горят!

— Сапльците на Вълчана ли? — каза Тачката и едвам сега забеляза огненото зарево в прозореца. — Бре, че то голям огън бе! Сапльците на Вълчана, а? Ох, мамоо...

Къню беше излязъл. Тачката срещна погледа на Гроздана, вторачи се в него, след туй се позасмя лукаво, започна да се чеше под малкото си калпаче и каза:

— Хъм... Ти затуй ли излиза?

— Кога съм излизал? Не съм излизал аз! — сопнато му отвърна Гроздан.

— Е де, не бой се, от мене дума не излиза — засмя се Тачката и като се загледа в пламналия прозорец, добави: — Ох, мамоо! Гори, гори!

Вън се чу гласът на Нейко кмета:

— Защо никой не излиза от таз махала? Искат да изгори цялото село ли? Кой са тука?

Навярно Къню му пришепна нещо, защото и Нейко сниши гласа си. Но Гроздан беше до вратата и чу как Нейко каза:

— Гроздан ли? Той все тук ли беше? Не е ли излизал?

— Не е излизал — каза Къню.

Когато Гроздан и Тачката тръгнаха да си отиват, вън беше видело като денем. Над черните клони на овошките се люлееха, като ту се огъваха, ту се издигаха нагоре, големи пламъци. Широко сияние трептеше и разделяше нощта надве: отвъд пожара беше тъмна, черна стена, а отсам беше светло, по снега лъцяха червени блясъци, хвърчаха искри и черни валма дим се носеха на юг, гонени от вятъра като подплашено стадо. Чуваше се страшна глъчка, кучетата на цяло село лаеха.

ГЛАВА 8

Дойде най-после пролетта. Дойде някак изведнъж и нечакано. Последни веялици, както всякога, имаше, но те стихват скоро. Изгрява слънце, небето се усмихва, ясно и синьо като никога, ослепително блещи снегът. В лъчи и светлина се къпи всичко. Стопля се. От стрехите започва да пада сняг, капчуците закапват, врабци се трупат на припек по плетищата и дигат весела врява. От час на час става по-топло. Небето изглежда по-високо и по-дълбоко, бели и тънки като паяжина облаци се появяват и го замрежват тук-таме. Чувствува се присъствието на нещо ново, бодро и животворно. Синият дим на комините се стели надолу и бяга на север, овошките поклащат мокрите си клоне, тихо и замислено прошумяват, потръпнали сякаш в сладки сънища. Подухва вятър. Той е мек и приятен като милувка, иде откъм юг, топъл е. Това е лодосът — могъщият предтеча на пролетта!

Слънцето засяда — кърваво петно в оловената маса на облаците. Ни дъжд, ни сняг ще вали. Тия облаци са високи, тънки и тук-там през тях успява да надникне някоя звезда, на запад месецът извива тънкия си сърп. Топло е, както през деня. Лодосът не подухва, а беснее вече, фучи в клонете на овошките, свири в разтрозите на прозорците, бучи в комините. Руква вода от стрехите и капчуците. Сякаш барабани отмерено и гръмко бият тържествен някой марш. Нещо иде, приближава се, върви по всички посоки и по всички пътища. Иде пролетта. Иде с безбройното си и пъстро войнство, весело, шумно, жизнерадостно. Иде всичко това, което ще насели гори, усои и полета. Възседнали едри шарени коне, в златолуспести брони, не пристъпват ли огнени змейове, поели път към тъмни пещери? Зеленооки юди не препускат ли на сур-елени, не се ли развяват разбърканите им коси и бичовете им, изплетени от змии, не съскат ли из вятъра? Млечнобяла мъгла се носи над полето, едвам огряна от сърпа на месеца — заловени в несклучено хоро, не са ли леки самодиви, не техните ли песни се отекват и звучат в ромона на хилядите потоци? Лодосът се усилюва все повече. Това е вече буря, която беснее, ломи, събаря. С тая буря иде

пролетта. Тя иде откъм юг. На тая страна небето е ясно и свети като широко разкрити двери.

Чудото се извършва сякаш в една само нощ. Редят се по-нататък ясни дни, спокойни и тихи. Снега го няма вече. Тук-там се белее нещо, но изведнъж не може да се познае дали е някоя закъсняла пряспа, или пък кокичета са нацъфтели. Земята е суха. Лодосът не прекратява огнедишащите си пориви. Млади кълнове пробождат рохкавата пръст, овошките изпъват с наслада клонете си в топлия въздух, пъпките им набъбват и се разпукват. Около първите цветове на сливите бръмчат пчели.

Една сутрин през тия дни и Нейко кметът не можа да се сдържи в къщи и излезе да пообиколи из полето. Почнали се бяха пролетните сеитби. Ободрен от хубавото време, Нейко върви бързо, поглежда насам, поглежда нататък: рано е, слънцето току-що беше изгряло, а лята на сеячите накацали по нивите като птици. Тук върволица волове — по гребена на някой баир те се виждат прегърбени като костенурки — бавно и тежко тачат плуг, там само чифт коне почти препускат с боруната. Всичко се вижда като на длан. Широко поле, равно поле — да викнеш, кой знай докъде ще те чуят. И уж е тихо, а не е. Нейко се спира, сменя калпака си, за да си избърши потта, и гледа нагоре: где са тия чучулиги, колко са? Нищо не се вижда, а цялото небе кънти и ръси дъжд от песни. Нейко тръгва пак, но едвам направил няколко крачки, отново се спира: хо-хо! — викат някъде далеч, хо-хо! — отзовават се други. Ето, препускат нататък и конници. „Дигнали са някой вълк“ — мисли си Нейко и се усмихва.

Най-напред Нейко заобиколи тия свои ниви, които бяха засети вече. Той преглежда внимателно всичко, занича там, занича тук — работата беше свършена хубаво, няма какво да се каже, но все пак имаше нещо, което е можело и по-хубаво да се направи. И зает вече с тия грижи, малко ядосан, Нейко тръгва право към нивата, гдето син му Марин и слугата сееха. Той стигна там, спря се и без да каже нещо, застана настрана. Син му пълнеше дисагите със семе от колата и като видя баща си, позасмя се, че и той е дошел на нива. След туй, с напълнени дисаги на рамо, той влезе в браздите и започна да сее.

— Не тѝй, Марине, не тѝй! — завика изведнѝж Нейко. — Размахвай рѝката, повече я размахвай!

Марин се поспря, погледна баща си и пак започна да сее. Нейко още повече се разсърди:

— Не тѝй! Не чуваш ли! Размахвай... Като стѝпиш с левия крак, размахвай... Гледай го какво прави... Чакай, остави, дай сам дисагите на мене...

Нейко се засили, грабна дисагите от Марина и ги метна на рамото си.

— Тѝй не може то — говореше той. — Тѝй, както го хвърляш ти, на гнезда, на гнезда ще изникне. Стой настрана. Гледай сега как се сее!

Нейко се натѝкми и започна. Загледан на няколко крачки пред себе си, той крачеше широко, но отмерено и спокойно. Под всяка стѝпка на левия си крак, с винаги едно и също размахване на дясната си рѝка той хвърляше семето, зърната блясваха във въздуха като златна струя, след туй падаха и се губеха между буците на прѝстта. И всичко туй се повтаряше все тѝй правилно, със същото будно внимание, със същата съсредоточеност. Марин и слугата, малко засрамени, гледаха след Нейка и следяха всяко негово движение. Каквото и да се каже, пред тях беше стар изпитан майстор, от когото много нещо можеше да се научи.

Няколко пъти Нейко изпразва и напѝлва дисагите и винаги, когато дойдеше до колата, казваше на Марина:

— Стѝпиш ли с левия крак — хвърляй. Ама тѝй равно, навред еднакво да се прѝска. Че ако не го хвърляш, както трябва, как ще изникне — ще се смеят хората...

Най-после Нейко се умори, сне дисагите и ги даде на Марина. Той доста беше се поизпотил, но изглеждаше доволен и радостно възбуден. И като посочи собствената си работа за пример, като даде още много съвети и напѝтствия, Нейко хвърли последен поглед към нивата и си трѝгна за село. Сега той не поглеждаше нито на една, нито на друга страна. „По-добро време за сеитба — мислеше си той — не може да бѝде. Ако и таз година стане хубав берекет, ще съборя дама и ще направя нов. И нов хамбар може да направя.“ И Нейко минаваше от план на план, пресмяташе, вгльбѝваше се в себе си.

В общината, освен кехаята, той не намери никого. Както се виждаше, и писарите, заети и те повече със земеделските си работи,

бяха позакъснели. Просители също липсваха, за книжа и справки никой не се явяваше. „А за данъци — помисли си Нейко, — боже упози, кой ще ти плаща данъци сега!“ Нейко се позавъртя, колкото да си почине, сложи тук-таме няколко подписа и излезе. В село беше тихо, хора не се виждаха. Нейко не намираше с що да се развлече и нищо не му оставаше, освен да гледа и да се радва на хубавото време. Той наближи до работилницата на Йордан ковача. Дим излизаше не само из коминя, но и през широките отвори отпред, където зимно време ковачът слагаше стъкла. Силни, припрени удари на чук се чуваха, а под тях мелодично пееше въорсът. Ковачът беше претрупан с работа; кола, плугове, жетварки и какви не още сечива бяха натрупани пред ковачницата му и чакаха ред, като болни при лекар.

Нейко се отби да погледа, спря се и се изправи на вратата, но не свари да поздрави, защото тъкмо в тая минута ковачът изтегли с щипците едно зачервено желязо, тури го на въорса и викна на слугата си. Момчето това и чакаше — дигна чука и започна да слага удар след удар върху желязото, а Йордан го въртеше с щипците и подлагаше ту една, ту друга страна. Към края сам той започна да удря с чука си и с удивителна бързина предаваше на желязото оная форма, която искаше. Още няколко удари на чука и желязото потъмня и угасна. Йордан го мушна в огнището и го зарови с въглища. Захърка тозчас духалото.

— Добрутро, бай Нейко! — едвам сега свари Йордан да отговори на кмета. — Какво правиш, как си?

— Добре съм, Йордане.

Ковачът поръси въглищата с вода, хвърли шепа силитра, след туй сложи чука на въорса, подпря се на него, погледна Нейка и се усмихна.

— Много работиш, много работиш! — похвали го Нейко.

— Какво да правя, бай Нейко, сеят хората, всичко трябва.

— Тъй е, всичко трябва. Какво не трябва сега — и плуг, и боруна, и всичко.

— Сега без кмет може, ама без ковач не може — каза Йордан, смигна на кмета и запя:

*Ний сме, братя, пионери,
от Русчука приишли!
Железница построили*

от Ямбола до Бургас!

Тъй както стоеше, опрян на чука си, той изглеждаше някак особено хубав. Гологлав, по една риза само, със запретнати ръце, черен, изцапан, но здрав, силен, уверен в себе си и в изкуството на ръката си, той цял гореше от благотворната треска на труда и, както се виждаше, обичаше занаята си. Нейко го гледаше усмихнат: като че не беше същият тоя човек, който през зимата пиянствуваше и губеше времето си в кръчмата.

— Я, бай Нейко, таквиз работи! — каза Йордан, като свърши песента си. Червеното желязо пак се появи на въорса и чуковете заработиха. Нейко гледаше и се чудеше: с чевръста и сигурна ръка ковачът довърши желязото — зъбец на тармък, нещо като пачи крак — и тъй хубаво беше го направил, като че не беше от желязо, а от тесто. Сам Йордан хареса работата си, огледа желязото отсам-оттатък, потопа го в коритото и някак нехайно го запрати настрана.

— Майстор си бе, Йордане, майстор си! — похвали го Нейко. — Майстор си ти, ама едно ти е лошото...

— Кое, бай Нейко, гдето си попивам ли?

— Май множко пиеш.

Ковачът се засмя.

— Ти, бай Нейко, видя ли как църка желязото, като го турих във водата? Защо църка, а?

— Църка, защото е горещо...

— Става ли по-яко?

— Е, разбира се. Кали се.

— Видя ли сега? Ей защо пия и аз. Работя много и много трябва да пия. Гори ми душата отвътре, иска. И добре ми е. Пък и знаеш ли какво ще ти кажа? — Майстор ли е един човек, какъвто занаят и да има, той пие.

Всичко туй беше вярно, особено що се отнасяше до ковача. Но Нейко заставаще винаги на оная страна, на която натежаваше общественото мнение. Той не забравяше, че дружеството беше обявило война на пиянството.

— Тъй е, Йордане, тъй е — замънка той. — Майстор ли е един човек, щото каиш... Ама пък още по-хубаво е да не пие човек. На

здравето вреди.

— Докторите ли казват туй, бай Нейко? Ха-ха-ха! Вреди, а?

— И лош пример се дава. Затуй дружеството...

— Я остави туй дружество! — сопна му се ковачът. — Дружество! Не ми трябва на мене вашето дружество.

— Как тъй? А кой ти дава работа? Не е ли дружеството? Защото селото и дружеството — туй е все едно.

— Бай Нейко, виждаш ли туй — каза ковачът и посочи чука си, — туй е всичкото. Аз съм и дружество, и председател... и кмет. Я ми кажи, има ли кола, плуг, машина и каквото щеш друго, да не е минало през ръката ми? Канцеларията на дружеството е тука.

Ковачът погледна към баира насреща и посочи с ръка. Там се виждаха няколко плуга.

— Виждаш ли ги? Преди да отидат там, при мене дохаждат. Аз подписвам, удрям им печата и ги пращам. Да работят.

— Холан, Йордане — засмя се Йейко, — пък пусто много знаеш!...

Ковачът извади друго зачервено желязо. Едри искри заизхвърчаха изпод чуковете и прогониха Нейка от вратата. Той погледа, погледа, не каза нищо и си тръгна.

Оттук Нейко отиде към кръчмата на Къня. Отвън на пейката той видя дядо Недка, седнал на слънце и като че задрямал. Нейко го погледна и се намръщи: ковачът пиеше, но поне работеше, а тоя? — Ленивец и готован. Не от ковача, а от него идеше лошият пример. Неведнъж Нейко беше се опитал да го вразуми и да го отвърне от гибелния път, по който беше тръгнал. Иконописецът не само не го слушаше, а смееше да се подиграва в очите му. Тоя път Нейко реши да бъде строг и много-много да не се разправя.

— Виждаш ли какво време, дядо Недко? Лято. Цял свят работи, а ти?

Дядо Недко го погледна някак уморено, с примрежени очи.

— Да работят, които имат работа! — каза той.

— А ти? А ти?

— Аз ли? Аз и ти можем да не работим. Ти си кмет, аз съм иконописец.

— Иконописец ли? Пияница си ти, пияница!

Нейко се усети много ядосан, стресна се и да не дочака някой лош край, побърза, както винаги, да избяга и влезе в кръчмата. Дядо Недко погледна след него, бавно премести след туй погледа си към полето и пак се замисли. Друг път той не тъй лесно би се оставил да му дават съвети и да го обиждат, щеше да отвърне веднага с такива хапливи подмятания, че би ядосал и най-търпеливия човек. Тоя път той не каза нищо. Пък и Нейко надменно го остави и не рачи да приказва повече. След малко той излезе от кръчмата, мина пак покрай него, но тоя път дори и не го погледна.

ГЛАВА 9

Напоследък дядо Недко не беше твърде добре. Той отслабна, залиня, боледуваше често. Пролетта не го зарадва и не го ободри, напротив, в тия хубави и засмени дни най-лоши предчувствия го измъчваха, най-черни мисли му идваха на ума. Струваше му се, че е неизлечимо болен, че никой не е тъй изоставен и злочест, като него. Призракът на смъртта се изправяше пред очите му и той виждаше края на живота си, преминал без радост и без щастие. Нищо добро не го очакваше. Имаше малко скътани пари — те бяха на привършване вече. Къню, тъй любезен и внимателен по-рано, сега час по час го подсещаше, че е време да се прибере в града и да заработи. От друга страна, той не съвсем безнаказано излизаше от всички тия безбройни веселби, на които беше канен и неканен гост. Харчеше пари, здравето му се разнебитваше. Но имаше и нещо по-лошо: груби и невъзпитани хора зле тълкуваха някои шегички на стареца и твърде жестоко му отвърщаха. Една още незаздравяла рана на челото му беше скорошен белег от такава разправия. Нехаен към външността си той си беше всякога, но още по-окъсан, по-изцапан и по-нечист изглеждаше сега.

Думите на Нейка не го разсърдиха. Те само го огорчиха и отчаяха още повече, защото тъкмо за това си мислеше и сам той. Нейко беше турнал пръста си право на раната му. Миналото му се виждаше непоносимо, противно и срамно, в бъдещето не търсеше утеха. Излишен товар е той на себе си и на хората. Ето пролет е, всички работят и се трудят, а той е скръстил ръце и стои. В очите на всеки срещнат човек не чете ли ясно презрение и укор? Нейко е прав, никакъв иконописец той не е. Не и фирмописец, и прост бояджия не е. Човек дори не е. Пияница е, окаян пияница само и нищо повече!

Той изпъшка, изправи се и по навик се запъти към кръчмата. Но някаква ръка сякаш го потегли назад и той се спря, ядосан и засрамен от себе си. И без това в кръчмата нямаше никого. Наведен над тефтерите си, Къню преглеждаше стари вересии. Дядо Недко се повърна и бавно и напосоки тръгна из село. Времето беше все тъй

хубаво, припичаше, но не ставаше горещо, въздухът беше бистър и кристално прозрачен. Нямаше сенки, нямаше още тежка зеленина и ярки бои. Всичко изглеждаше някак оголено, сухо и безцветно. Но имаше много слънце и преди всичко — просторно и синьо небе. То надничаше и се усмихваше отвсякъде; през клонете на овошките, между покривите на къщите, над оградите и над далечните очертания на хоризонта. Нежна и светла като коприна беше тая синина. Дядо Недко се спираше и продължително, със замрежени от наслада очи, гледаше нагоре. Колко синьо и хубаво е небето! Пролетта даваше и на него една малка радост: такава чудна боя той не беше слагал и на най-хубавата си икона!

Наблизо имаше незасети градини. Дядо Недко се отби и надникна в тях. Фигурите на лехите не се познаваха, заличени от зимата, земята беше гола, още неплодна и мъртва, покрита само с изгнили стъбла и шума. Но всички овошки бяха цъфнали. Цели в бяло като невести бяха сливите, в нежнорозово — прасковите и зарзалите. Върбите весело се зеленееха и тънките им вейки падаха надолу като разплетени коси. Едно старо изкорубено дърво стърчеше между тях. И то, както всички, подлагаше клонете си на топлото слънце, но клонете му бяха сухи и черни като въглен. Дядо Недко погледна тоя мъртвец и тъжно поклати глава. „Мъзга не тече под кората му, помисли си той, и млади филизи никога не ще покарат от него.“

Той продължи разходката си по-нататък. Нито един познат не се мярна насреща му. Люляково сякаш беше останало без хора. Тук-там се виждаха само някои жени. Те перяха край кладенците, или пък мажеха избелените от студовите плетища. Щом забележеха дяда Недка, те прекъсваха работата си с някакво особено любопитство се заглеждаха след него. И ако той не беше толкова замислен и се обърнеше, щеше да види, че те бяха се събрали вече накуп и застанали една срещу друга, със запретнати ръце на кръст, приказваха, сме еха се и още го следяха с очи. Много главоболия беше докарала неговата картина и не едно семейно спокойствие беше смутено тая зима от грешната ѝ съблазън. Всичко беше се минало и жените повече не мразеха дяда Недка. И вместо да го кълнат, както по-рано, те весело си разказваха били и небили случки все около веселбите в тайната стаичка. Да беше по-рано, дядо Недко можеше да обърне внимание, да се поразвесели сам и дори да се възгордее от тая тревога, която

подигаше между жените, подобно на някой сокол, връхлетял между лястовички. Но той нищо не виждаше и нищо не забелязваше сега. Вървеше си из улицата все тъй разсеяно и бавно, прегърбен, свит, със също такива безцветни и зацапани дрехи, каквато беше земята наоколо му. Отгоре на всичко това, той куцаше по-силно отвсякога, полюляваше се и с мъка влачеше нозете си, като пребит.

Неусетно той беше стигнал до черковната ограда. Тежките порти се отвориха пред него и на прага се показа поп Стефан. Бялата му брада беше разсипана върху гърдите му, лицето му беше бледно, очите му, скрити под надвисналите вежди, гледаха замислено и скръбно. В Люляково не обичаха твърде младия поп Доча, ръководителя на дружеството. Той беше учен, наистина, трудолюбив и енергичен, но — и голям скъперник и сребролюбец. За поп Стефана никой не можеше да каже лоша дума. Той беше истински божи служител, човек с непорочно минало, с добро сърце и с добродетели, каквито вече рядко се срещаха. Обичаха го и го уважаваха всички. Стар и с разколебано здраве, той беше престанал да служи, стоеше си повече в къщи, но всякога, когато биваше по-добре, излизаше и позаобикаляше към черквата.

Пред внушителния вид на този старец дядо Недко неволно се смути. Те бяха роднина, при това стари и близки приятели. От тия бели коси полъхваха спомени за друго време и за друг живот. Дядо Недко се развълнува, забърза колкото можеше, повдигна калпака си и целуна треперящата десница на попа.

— Благослови, отче! — каза той радостно. — Добър ден! Добър ден!

На повехналото му лице се яви нещо като усмивка, очите му се овлажниха. Поп Стефан не му отговори. Той беше спрял върху му замисления си поглед и неодобрително и скръбно поклащаше глава.

— Е, как си, отче, добре ли си? — заговори пак нерешително дядо Недко. — Отколе не сме се виждали. Добре си, нали?

— Недко! Недко! — бавно и с мъка заговори поп Стефан. — Какво правиш ти, човече? Де отиваш? Кой път си заловил? Хубаво, хубаво стана, че те видях. Не очаквах туй от тебе, не! Не го очаквах!

— Какво има, отче? Нищо не съм направил, слава богу!

— Нищо ли? Нищо ли? Всичко знам аз, всичко. Срам ме е, като слушам какво приказват хората за тебе.

Дядо Недко се досети тозчас и засрамено наведе очи. Без да чака да го питат повече, той започна да се оправдава, изреди семейните си злочестини, говори за смъртта на жена си, за непризнателността на децата си, които бяха го изоставили. Най-после той се оплака, че новите майстори, по-учени и свършили училища, бяха подбили вече съвсем старото иконопиство.

— Какво да правим, ние сме самоуци, толкоз можем и...

— Затуй ли си нацапал онези мръсотии в кръчмата на Къня? — пресече го поп Стефан. — Нови майстори били излезли. Никой не може да ти отнеме занаята, не те ли зная аз? Дарба имаш ти, голяма дарба! Тя ти е дадена от бога, и на бога трябва да служиш с нея, а не на дявола. Я ела, ела с мене!

Той се обърна и тръгна към черквата. Дядо Недко не знаеше какво той мислеше да прави, но се подчини и го последва. Те преминаха през двора. Поп Стефан вървеше напред, не се обръщаше и не поглеждаше дядо Недка, уверен само по ударите на патерицата му, че върви след него. Той се спря пред вратите на черквата и ги отключи. Влязоха и двамата. Звънко закънтяха стъпките им по каменните плочи. Някаква тайнствена тишина царуваше в празната и полутъмна сграда. През прозорците влизаха полегати шипове от слънчева светлина, изпълнени с играещи прахолинки. Спокойно и строго гледаха светците от иконите, полилеите и светилниците бяха угасени, върху аналоите лежаха затворени книги. Но песнопения и шепот на молитви бяха застанали сякаш в това безмълвно мълчание. Идеше тежък дъх на тамян, на восък и на вехта мебел.

Поп Стефан се приближи до олтара и се спря пред голямата икона на Исуса, прекръсти се и благоговейно я целуна. След това той тури очилата си, намести ги Добре и отново се загледа в иконата.

— Гледай сега! — каза той. — Кой е работил туй? Не си ли ти?

Той се наведе и като посочваше няколко думи, дребно написани в самото основание на иконата, добави:

— Ето, чети сам: „Рука Недкува“.

Тъй смирено и простодушие се подписваха старите иконописци. Тъй беше се подписал и дядо Недко. Той гледаше учуден и смаян и сякаш не вярваше на очите си. Нима тоя жив и хубав образ беше изписан от него, излязъл беше изпод негова ръка? Времето нищо не беше отнело от чистотата на работата. Боите изглеждаха тъй светли и

тъй пресни, като че бяха сложени едва вчера. А колко отколе беше работено всичко това! Дядо Недко гледаше иконата и хиляди спомени нахлуваха в паметта му. Пред него възкръсваше цял един живот, отминал и почти забравен. Той се пренасяше в миналото, виждаше самия себе си, погълнат и увлечен от работата си, наведен по пели дни над ореховата дъска Постепенно и бавно се открояваше божественият образ на спасителя. Каква голяма любов, какво благоговение изпълваше душата му, когато слагаше всяка чърта на това лице, колко принизен се чувствуваше в смирението си и колко отчаян беше от слабостта на човешките си сили. Все пак всичко беше направено нещо и вдъхновено. Погледът му се спря върху разгърнатото евангелие, което Исус държеше в едната си ръка, и неволно зачете думите, едро написани там: „Дойдете, при мене всички, що се трудите и сте обременени; и аз ще ви успокоя. Вземете моето иго на себе си и научете се от мене; защото съм кротък и смирен на сърце; и ще намерите спокойствие на душите си“...

Очите на стария иконописец се изпълниха със сълзи, мъка задуши гърдите му. Той държеше калпака си под мишница и главата му все по-ниско се навеждаше пред иконата. Тия думи, изпълнени с такава безкрайна любов, бяха го вълнували и по-рано, но едвам сега като че откриваше истинския им смисъл. Нима имаше по-злочест и по-обременен човек от него? И отникъде добра дума, отникъде утеха. Исус го гледаше кротко и благо. „Дойдете при мене всички обременени“... като че говореше той. Сълзи напълниха отново очите на дядо Недка. Поп Стефан не забеляза вълнението му. Но той нарочно се застоя пред тая икона, една от най-хубавите, като че искаше да му даде време да се опомни и да познае себе си в миналото. Не една хвалба каза той през това време, но дядо Недко нищо почти не чу. Поп Стефан се отмести и се спря пред иконата на св. Йоан Кръстителя.

— Говориш ми за новите майстори — каза той. — Виждам съм ги. Виждам съм и зографи и от Трявна, и от Дебър, и отвсякъде. Хубаво работят и те. Но виж, виж тука! Виж хубава икона! И кой я е работил? — Пак ти. Ето: „Рука Недкува“!

Пустинникът имаше бледно и мършащо лице, изсушено от пост и бдение, набраздено с дълбоки бръчки от мисъл и страдание. Той беше облечен, както беше описано това и в евангелието, с камилска кожа, чреслата му бяха опасани с ремък. С едната си ръка благославяше, в

другата — държеше блюдо, в което беше положена собствената му глава, отсечена — символ на неговото мъченичество. На един разгънат свитък се четеше: „Покайте се!“... Тоя зов, повелителен и гневен, някога светият предтеча беше хвърлял като гръм в лицето на човешките тълпи, потънали в грехове, престъпления и пороци. Сам дядо Недко трепна. Какво беше той някога, какво е сега! Грижлива и тънка работа личеше и в тая икона. Образът и ръцете, дрехите и фонът — всичко до най-малките подробности беше изпълнено точно и внимателно. И какви пресни и хубави бои! Зелен хитон беше наметнат върху плещите на светеца, хиляди и хиляди гънки бяха най-причудливо надиплени, вярно беше предадена и сложната игра на светлината и сенките по тях, и златистата лъскавина на коприната.

Поп Стефан гледаше иконата, замислен и също пренесен в миналото.

— Дядо Добри беше подарил таз икона — започна той. — Гроздановият баща, нали го помниш? Ето тук е писано...

Той понамести очилата си, пристъпи по-близо и гласно прочете надписа на долния край на иконата:

„Пріими страсотерпче Христовъ сей даръ тебѣ
посвященный

Иждивеніемъ Г. Добри Грозданова
красноизображенный

И испроси ему, родителемъ, супрузѣ и чадомъ его
спасеніе

От преблагаго Бога и согрешеніе ихъ прощеніе“

Поп Стефан въздъхна.

— Какъв беше бащата, какъв излезе синът! — каза той. — Светът се измени, лоши станаха хората. Забравиха бога.

Пред много икони още поп Стефан води дяда Недка. Те се спираха и пред св. Николай Чудотворец, пред трите светители, пред образите на архангелите Гавраил и Михаил, изписани на двете странични врати на олтара. И навсякъде поп Стефан и с одобрение, но и с укор в гласа си повтаряше:

— Ето и тука: „Рука Недкува“!

— Виж как си работил едно време, Недко! — кротко заговори той, след като свършиха вече прегледа. — И майстор беше тогава ти, и човек беше! А сега?

И срамота, и грехота е. Грехота е от бога. Фирми и каруци ли трябва да пишеш ти? И още не знам що. Казах ти: твоята дарба е дадена от бога и нему трябва да служиш, върни се в черквите, пиши си иконите пак. Виж белите си коси, виж и моите. Пътници сме вече ние с тебе. Време е да помисли човек и за душата си, да се приготви за смъртта.

Дядо Недко не отвърщаше нищо. Разкажание и мъка гризяха съвестта му. Той се обърна и погледна още веднъж иконостаса. Светците го гледаха право в очите, неподвижно, строго и сякаш безмълвно повтаряха думите на поп Стефана.

Те излязоха на двора и почнаха да се разхождат. Дълго време още поп Стефан говори на дяда Недка, гълча го, напътва го и колкото и да беше строг, кротост и доброта лъхаше от думите му. Тоя разговор още повече развълнува дяда Недка. У него се събуждаше вярата в собствените му сили, предишните успехи го ласкаеха. Той от сърце желаше да направи нещо хубаво, да изкупи греховете на довчерашия си живот, да облекчи и зарадва старините си. И със сълзи на очи, с една искреност, която извираше направо от сърцето му, той обеща на поп Стефана и се закле пред него, че вече няма да пие и ще се заложи за работа.

Всичко се нареди и уговори най-подробно помежду им. Поп Стефан каза на дяда Недка, че напоследък Вълчан Дуков е понесъл много загуби, затова искал да подари една икона на черквата. Ето работа за него. Още утре той трябваше да напусне кръчмата на Къня и да се пренесе тук, в черковния килер, гдето можеше и да живее, и да работи. Бои и всичко потребно пък той щеше да вземе от града и затова поп Стефан на драго сърце му предлагаше колата си. Накрай двамата старци се разделиха също такива добри приятели, каквито бяха някога.

Дядо Недко премина пак из село. Сега той никъде не се отби, никъде не спря. Но беше още по-занесен и по-разсеян, отколкото порано. Той вървеше бързо, изправен, с гордо издигната глава. В очите му гореше огън. От време на време той говореше нещо на себе си,

издигаше едната си ръка, размахваше я, като че заплашваше някого, и викаше: „Рука Недкува“!

Помислиха го пак за пиан.

ГЛАВА 10

Дружеството в Люляково беше спестовнокооперативно. Отначало то малко успяваше. Недоверието на селяните един към друг, страхът им от всеки по-голям риск, упоритата им привързаност към изпитаното и старото — всичко това спъваше работата и често докарваше до отчайване поп Доча. Нравствената основа на такова едно дружество трябваше да бъде преди всичко в сговора и взаимната помощ. А тъкмо тия добродетели липсваха на люляковчани. Ползата и хубавата цел им бяха ясни, но те не можеха изведнъж и тъй лесно да променят нрава си, да забравят довчерашното си минало. Те си оставаха хора от едно и също село и гоненията и ежбите помежду им скоро се пренесоха и в дружеството.

Могъществото на Вълчана се почувствува и тука. Той знаеше добре, много добре кой беше му запалил сапльците. Неведнъж Гроздан беше се заканял, че някоя нощ в двора му ще пропее „червен петел“, а в езика на злосторниците това значеше пожар. Тъй и стана. Ударът беше много жесток. И то не толкоз зарад загубите, колкото зарад ужасите и страхотиите, които трябваше да се преживеят. Цялата челяд на Вълчана беше изплашена, по-младата от снахите му се разболя, децата дълго време трябваше да ги весят за страх. Не по-леко прекара тая напаст и сам Вълчан. Стреснат в съня си, уплашен и объркан, той тичаше насам-нататък, викаше като луд, вземаше едно, оставяше друго, или пък с отчаяна храброст се спущаше сред дима и пламъците, за да гаси и това, което вече не можеше да се спаси. Насила почти трябваше да го изведат настрана. Припърлен тук-таме от огъня, изморен и отчаян, той се качи на пруста, изкопчи се из ръцете на близките си и се обърна: още по-голямо му се стори огненото зарево, обляло целия двор, стихийното море на пожара бучеше и поглъщаше стоката му. Ужас и невъобразима болка се появи в погледа му, изгуби свят, полюля се и като сноп се завали на земята. Жените изпискаха и заплакаха над него като над мъртвец. Разкопчаха дрехите му, търкаха го със сняг и не без мъка го свестиха.

Вълчан се съвзе скоро. Със стиснати зъби той мислеше за деня, когато и неговият юмрук с всичката си сила щеше да се сложи върху главата на Гроздана. Той чакаше решението на съда за нивите. Но дотогава той не изпускаше и най-малката възможност да му напакости. Имаше няколко души от най-бедните селяни, които още вървяха след Гроздана и го слушаха. Трябваше да се премахне влиянието му и сред тях. Един по един и те бяха приети в дружеството, получиха заеми, но се задължиха, че повече няма да се събират с него.

Все по това време дружеството предприе и похода си против пиянството. Това, разбира се, най-много засегна Къня, но той нито се уплаши, нито се обиди, само поклати глава и се усмихна. Старият кръчмар добре познаваше хората си. Имаше други причини, неизбежни и силни, като природните закони, които докарваха и прекратяваха сами това периодично зло. И наистина, пиянството трая, докато трая зимата и докато имаше сняг. Щом времето се поправи и земята изсъхна, хората излязоха на работа, започнаха да орат и да сеят и никой повече не мислеше, нито пък имаше време да ходи на кръчмата и да се напива. Там можеха да се видят сега само Гроздан, Тачката и сегиз-тогиз и дядо Недко. Всички бяха почнали да странят и да избягват Гроздана. Той се видя сам и изоставен. Но това, както и прекратяването на пиянството, се взе като успех на дружеството, а Вълчан от своя страна го приписа на себе си.

Гроздан не зася нищо тази година. Той продаде кола, плуг, добитък — всичко, което беше му останало още. Никому той не се оплакваше и нищо не говореше за положението си. Беше станал мрачен, мълчалив и зъл. Но ходеше все тъй напето и чисто. Някаква грижлива ръка не беше се отказала още да позакърпва и почиства износените му инак дрехи. Единственият му и неразделен другар беше Тачката. Те бяха все наедно. Губеха се понякога по цели дни и седмици, но какво правеха и где ходеха — никой не знаеше. И когато отново се появяха в Люляково, започваха непрекъснати веселби в кръчмата. Гроздан проявяваше щедростта на цар, пилееше пари с широка ръка, черпеше всички наред. В същото това време от околните села, по-близки или по-далечни, идеха слухове за големи и смели кражби на коне.

Гроздан почти нищо не говореше за разправиите си с Вълчана. Но ясно беше, че тая вражда разяжда и гложди душата му, тай се и

расте, готова всяка минута да избухне. Нещо повече можеше да се долови от Тачката. Голям хитрец и бъбрица, той правеше, както всякога, акробатските си фокуси, смееше се, пущаше уж невинни шеги, докато в тях влагаше най-зловещи намеци и заплашвания против Вълчана и против други селяни. Никой не смееше да се обади, да се спречка или скара с тях. Отмъщението им никога не закъсняваше. Като някаква неотвратима орис, то постоянно тежеше върху Вълчана. Делото за нивите беше насрочено веднъж, но се отложи по искането на Гроздана. Наскоро след това Вълчан намери една сутрин лозето си изсечено до последния чукал, изсечени бяха и всички фиданки. Чивгарите на плуговете му, оставени в полето, бяха надробени на парчета, а железните синджири липсваха. В селската чърда се появили няколко биволици и крави на Вълчана, разсечени с брадва по хълбоците или с изрязани до дъно опашки — нечовешка жестокост, тъй обикновена по селата. От яхърите на Вълчана липсваха и няколко коня. Една невидима и безмилостна ръка слагаше върху му удар след удар. Но той знаеше чия е тая ръка, почна да се пази, прибираще добитъка и стоката си, а всяка нощ синовете и слугите му караулеха из двора с пушка в ръка.

В Люляково не обичаха Гроздана, но не бяха и откъм страната на Вълчана. Той искаше да вземе със съд ниви, които — всички знаеха това — не бяха негови. Той постъпваше също тъй жестоко, както и Гроздан. Съвестта на стария чорбаджия не беше съвсем спокойна. Той всякак гледаше да направи нещо добро, да се издигне в очите на селяните, да поприкрие греховете си. Стана отстъпчив и мек, отзоваваше се на всяка молба, правеше по-големи или по-малки услуги. Най-много той почна да заляга и да се грижи за новото дружество. Поп Дочо нечакано намери силен и ревностен помощник. Името и богатството на Вълчана не само подигаха престижа на дружеството, но премахваха всяко колебание у членовете, улесняваха и най-трудното решение. Поп Дочо хитро подмамваше Вълчана. Той знаеше голямата му суетност, хвалеше го, допитваше се за всичко до него, всичко отдаваше на него, като му приписваше и собствените си заслуги дори.

Дружеството заработи добре, купуваха сол, въжа, коси, яби, вили и всякакви други стоки, които раздаваха на членовете на евтини цени. Доставяха различни семена — рапица, люцерна, лен, — доставяха

всякакви земеделски машини, било за продаж, било за обща работа. Освен това, когато напролет дойдоха пак търговците на вълна, те намериха селото единодушно и недостъпно. Не можаха, колкото и да се мъчиха, да откъснат нито един лековерен продавач. Всичката вълна се прибра и продаде на много по-висока цена от дружеството. Отсега нататък всяка по-крупна продажба или покупка, всяка обща работа, било в самото село, било спрямо външни хора, трябваше да се уговори, да се реши и изпълни от дружеството.

Плановете на поп Доча отиваха много по-далеч. Той мечтаеше за едно дружество, което щеше да направи от цялото село едно общо, голямо и многобройно семейство и, както в едновременноните задруги, наред с труда и грижите, щеше да зацари в него и сговорът, взаимното доверие и любовта. Едно такова дружество щеше да прероди и пречисти издъно живота. То щеше да съсредоточи и въплъти в себе си и върховната власт, и ума, и съвестта на обществото. Оттам щеше да изхожда всеки почин и всяко решение, щеше да се дава всяка цел, оттам щяха да се съгласуват усилията и трудът, еднакво щяха да се разпределят и грижите, и богатата. Дружеството щеше да бъде и училище, и народно събрание, и съд, и всичко. Един жизнеспособен и здрав организъм, трайно и хармонично споен, превъзпитал душите, примирил много противоречия, убил много пороци. И този организъм, свързан с широката мрежа на много други като него, ще видоизмени съвсем живота, ще доведе царството божие на земята. Поп Дочо искрено вярваше в това. Макар и твърде практичен, заробен от дребни интереси и сметки, нему все пак не му липсваше ентузиазмът и чистият идеализъм, присъщи на всеки народен учител. А такъв поп Дочо беше дълги години подред.

Той беше доволен от работата си. Най-после основата беше положена, пътят беше ясно начертан. Имаше вече полза, доверието към новото дружество беше спечелено. Оставаше да се работи по-нататък и да се догражда започнатото. Поп Дочо не криеше радостта си, но още по-доволен от него беше Вълчан, който беше убеден, че всичко се дължеше нему. Да се занимава с дружествените работи, да се допитват до него, да го хвалят, да чувствуват, че е облечен с някаква власт всичко това стана привичка и необходимост на стария чорбаджия. Синовете му отдавна бяха поели цялата работа и от него нямаха твърде нужда. Той имаше много време и го посветяваше изцяло

на дружеството. Неговата суетност растеше всеки ден. Преследван, измъчван и обиждан от Гроздана, несправедливо според него, той търсеше хора, които да го почитат и уважават. За дружествените работи говореше като за свои собствени, дружеството сякаш не беше нищо друго, освен едно лично негово дело, решил да ошастливи с него селото. Разбира се, че истинската пружина, която движеше всичко, беше поп Дочо, но налице беше Вълчан. Донасяха някаква стока. Пръв известяваше за това Вълчан. Той отиваше в кръчмата, но не бързаше, а чакаше да се съберат повече хора. Новината, която таеше в себе си, го разполагаше най-благодарно и той красноречиво и надълго разказваше някой епизод из живота на своя любим герой — полския генерал Бем. Разказваше и много други анекдоти, все тъй забавителни и сладки. Вниманието към него вече е общо. Тогава той става, започва да се разхожда насам-нататък, доволен, сияещ, спира се пред някого и като го подръпва за ухото, или пък го почуква по носа, казва тъй, че да бъде чуто от всички:

— Да оставим това. Друго има, друго! Купил съм ви малко газ. Ще я раздавам тез дене. Влашка е, стока първий сорт!

Той избираше някой по-доверен човек, сядаше при него и, сега вече като голяма тайна, разказваше колко много труд и какви хитрини е трябвало да употреби, за да вземе стоката на сметка. Дружеството никога не споменаваше, говореше всякога от свое име и за себе си.

Дружеството купи една редова сеячка Работиха общо с нея всички.

— Е, какво ще речете сега? — говореше тогава Вълчан. — Разбира ли дядо ви Вълчан или не? Машината е чудо. И сее го, и го заравя, реди го все еднакво тъй, като че брои зърната с ръка. От Америка е таз машина. Не, не е от Америка, а от Соединените щати.

— Че то е все едно — обажда се някой млад човек. — Дето Америка, там са и Съединените щати.

Вълчан се обижда, но взема работата на шега, пристъпва гордо, усмихва се снизходително и улавя младия човек за ухото.

— Не знаеш ти землеописанието, муле — говори му той. — Ти дядо си Вълчаналище учиш? Америка е едно, Соединените щати — друго!

Въпреки тия налудничеви постъпки на Вълчана, селяните виждаха, че дружеството работи добре, имаха полза от него, и бяха

доволни. Но истинска радост обзе всички, когато дружеството реши да купи обща вършачка за селото. Люляково се развълнува. Поръчката беше направена вече, но мнозина още не можеха да повярват, че това е възможно. Неволно погледите на всички се обръщаха пак към Вълчана. Питаха го постоянно наистина ли е поръчана машината и кога ще дойде. Вълчан чувствуваше силата си и скъпеше думите си. И някой, било, за да го поядоса, било, за да го накара да се изкаже по-ясно и да ги увери по-добре, престорено се съмняваше в цялата работа около вършачката и просто на просто казваше, че тя никога няма да дойде.

— Може и да не дойде пък! — ядосваше се наистина Вълчан. — Воля ми е най-после. Ако искам — ще дойде, ако не — няма да дойде.

Тия думи огорчаваха всички. Вълчан скоро се смиляваше, или пък разбираше, че се шегуват, и като мушкаше доста силничко неверния Тома, добродушно говореше:

— Потрай, человече, потрай Ще дойде. Ще ви купи дядо ви Вълчан и една вършачка, че да го споменавате.

Той даваше и най-големи подробности. Поръчката в направена в Германия. Фабриката работи бързо, но пренасянето било трудно. От Германия в Австрия, и после в Сърбия, по Дунава, по море, по железници.

— Дълъг път — завършваше Вълчан. — Време трябва за туй. И аз бързам, ама няма що, ще трябва да се почака. Но за харман аз ще ви я докарам, не бойте се!...

Едно особено събитие се случи наскоро и всички трябваше да повярват, че наистина вършачката ще дойде И ще дойде скоро. Пролетните сеитби отколе бяха привършени и по Гергьовден настъпиха по-свободни дни. Един популярен курс по земледелие и скотовъдство беше уреден в Люляково от дружеството. Това също беше плод на безшумната, но усърдна работа на поп Доча. Видни агрономи бяха поканени и четеха лекциите си. Разбира се, селяните не останаха без полезни упътвания и съвети, макар че прилагането им, както всякога, отложиха за по-добро време. Но не това беше най-важното. Гостите бяха известни хора, имената на които често се срещаха из вестниците. Да напуснат разкоша и удобната на столицата и да дойдат чак в далечното им и затънтено село нарочно за тях и за дружеството им — ето кое най-много поласка и зарадва люляковчани.

Освен това, те бяха влиятелни хора, можеха да издействуват по-голям кредит на дружеството им, да улеснят доставките им. Всичко това поп Дочо обясни много добре. Курсът тогава се забрави и остана на заден план. Гостите бяха всичко. Обкръжиха ги с най-голямо внимание и гостоприемство. На отиване пък им беше дадена една такава гощавка, че за дълго време остана паметна за Люляково.

ГЛАВА 11

Дълга като за сватба, трапеза беше сложена в най-голямата класна стая на училището. Най-напред поп Дочо, който добре беше схванал голямата слабост на учените хора към всичко народно, предлагаше наместо маси да наредят ниски селски софри, около които да се седи на възглавници. Отказаха се от този план, за да не затрудняват непривикналите граждани, но във всичко останало най-строго беше запазен народният ред и обичаи. Гозбите бяха народни, съдините — тежки сахани и тави от стара мед, подарявани по сватби и кръщавки, дървени лъжици, гаванки, бъклици. Нямаше кърпа за всекиго, а общ, дълъг месал обикаляше софрата. Преди да се започне яденето, млади булки със съвсем нови пешкири и със също такива старовремски ибрици и легени поляха на гостите и на мъжете да се умият. Трапезата беше сложена тъй, че по-голямата част от стаята да остане свободна. Това беше направено пак според предвижданията на поп Доча. В средата, на най-личното място, седеше възстар, пълен и едър господин, с червено охранено лице, с ниско остригана коса. Ръцете му бяха като подпухнали и на късите му пръсти лъщяха много пръстени. Той беше председателят на Централното земеделско дружество и от него люляковчани очакваха много за дружеството си. От едната му страна седеше Вълчан, от другата — Нейко кметът. Преподавателите на курса седяха на същия ред и всеки от тях също тъй имаше по един от по-първите селяни. Поп Дочо, за да вижда всичко и за да може по-лесно да дава нарежданията си, беше седнал на отсамната страна, но пак срещу гостите. Жените бяха насядали отделно — по към края на трапезата.

Отначало вечерята вървеше тихо, чинно, без много разговори, като във всичко се чувствуваше само почитта, която се отдаваше на гостите. По-голямо оживление настъпи, когато трима млади овчари, след като бяха се нахранили набързо, седнаха насреща и надуха кавалите. Засвириха стари народни песни, нито много жални, нито много весели, повече тържествени, широко разделени — ония песни,

които е обичай да се свирят на зияфети — при ядене и пиене. В същото време булките, които шетаха, поднесоха на дървени танурчета мед от бели пити и бяло сирене. Наляха и чашите с вино.

— Хапнете си от меда — канеше Вълчан гостенина. — Медът ни е хубав. Едно време чак от Ески-Джумая и от Шумен са донасяли пчели, какви кованлъци е имало! Хубав мед става тук, защото всякакви цветове има... Хапнете си, хапнете, ваша милост!

Но големецът само благодареше, като леко кимаше глава, а очите му, в които сега грееше особен блясък, бяха устремени към кавалджиите.

— Слушай, дядо Вълчане, слушай — говореше той — как хубаво свирят момчетата! Ах, браво, браво! Кой е тоя там средният?

— Тоя ли? Дамян, овчар е. Той ни е баш кавалджията.

— Браво, браво!

— Ех, ваша милост, какви кавалджии имаше едно време! Имаше един, Инджето се казваше, Стоян Индже то от Саръджа. Тойзи човек пасеше овцете си с кавала си, с кавала си ги управляваше.

— Нима? Как тъй?

— Седи на едно място и свири с кавала. Засвири на един глас — овцете се завърнат на една страна, засвири на друг глас — завърнат се на друга. Искан ли пък да ги закрепим на едно място, засвири тъй леко, леко, хубаво — и ония ми ти овце, като се пръснат, като се наредят една до друга — пасат, пасат и звънците дрънкат.

Гостенинът се заинтересува, слушаше Вълчана, дори се обърна към него.

— Тъй ви казвам, с кавала си ги управлява: Когато иска да ги събере, пак тъй, с кавала. Засвири им и те — идат, идат.

— Чудно нещо! — каза гостенинът.

— А, голям кавалджия беше! Инджето, Инджето като кажеха — всеки го знаеше.

Нейко кметът също тъй се смяташе длъжен да забавлява гостите.

— Кавалът е таквоз... хубаво нещо е — започна той. — Аз имам едно куче, щом чуе кавал, захваща да вие...

— Защо, бои ли се?

— Не, не че се бои, а разбира и то, когато кавалът свири жално, тогаз вие и как вие!...

— Да? Интересно!...

Големецът разсеяно отговаряше на Нейко. Той пак беше се загледал в кавалджиите, следеше мелодията, която се разливаше нашироко, плътна, сладкозвучна, пленителна. Пълното му лице като че разцъфваше, очите му горяха.

— Ах, чудесно свирят! — говореше той. — Чудесно!

Разговорите се оживиха вляво и вдясно на трапезата. Всеки приказваше със съседа си. Поп Дочо, който имаше насреща си всички гости, можа да размени с всеки от тях по някоя дума. Понякога той се обръщаше назад, за да види дали всичко е в ред, и тогава светлината на една лампа, провесена на тавана, падаше право на лицето му. Хубави бяха късите му закъдрени коси, малката му брада беше поподстригана по светски. От живия поглед на лицето му можеше да се разбере, че той е много доволен.

Радулов също беше тук. Той беше нещо замислен, малко приказваше и когато не го гледаха, изваждаше едно късче хартия, някакво на дребно сгънато писъмце, прочиташе го под масата и пак го скриваше. По всичко се виждаше, че мислите му са някъде далеч.

Жените също тъй се поразпуснаха и загълчаха. Най-близо до мъжете беше попадията на поп Доча. Млада, не твърде хубава, изпълнена с достойнство жена, която приказваше, но и често поглеждаше към мъжа си, като че чакаше някакъв знак от него. Между всички жени по-нататък една личеше — Жела, по-старата Вълчанова снаха, още по-хубава, както беше се по-пременила сега. Тя знаеше, че ще обърне внимание на гостите, затуй стоеше изправена, застанала тъй, че да се вижда най-добре, готова за всеки поглед. Все пак тя не можеше да се удържи и без да изменя изражението на лицето си, пуцаше някои шегки, от които най-много се смееше етърва й. Мита, и то тъй, че трябваше да се обръща настрана да крие смеха си.

След като бяха изредили много песни, кавалите изведнъж млъкнаха. Миг-два разговорите продължиха високо, объркано, като бръмчение на пчели, после изведнъж утихнаха, като всеки се стесняваше от настъпилата тишина. Вълчан извика към жените:

— Какво ма, какво се умълчахте? Я да кажете и вие нещо, изпейте някоя песен. Ама стара песен, хе! Другошна... Хайде!

Жените се понаведоха една към друга и си зашепнаха. Познаваше се, че всички подканят Жела, но тя млъкеше, очите й се пълнеха със светлина, поусмихваше се, но нито се съгласяваше, нито

отказваше. Но като видя, че всички я гледат, че на нея е спрял очи и големецът със златните пръстени, който стоеше до свекъра ѝ, тя стана, позамисли се, като да си припомняше нещо, скръсти смирено ръце отпред и като се обърна не точно срещу гостите, а малко настрана и се загледа в земята, запя:

*Откак се, мамо, повчерих,
на кривак не бях заспивал,
снощи на кривак задрямал,
задрямах я засънувах...*

Гласът ѝ беше треперлив, нерешителен, но самата песен, туй, което се разказваше в нея, скоро завладя всички и в стаята настъпи пълна тишина. Тогава Жела се съвзе, издигна гласа си, самата тя се изправи, едра, снажна, хубава, каквато си беше, пообърна се и по гледна към гостите — очите ѝ светнаха изпод тънките вежди, лицето ѝ заруменя. Всички я гледаха — и гостите, и кавалджиите с кавали в ръце — и не се знаеше дали песента слушат, или само нея гледат. Един от гостите се наведе до други един и за да не ги разбере селянинът, който седеше между тях, пришепна му на чужд език:

— Каква хубава жена! Като че е някоя царица, преоблечена в селски дрехи...

Навела пак очи, завладяна сама от скръбта, която лъхаше от песента, Жела пееше сега оня куплет, в който отговаряше майката на овчаря и тълкуваше съня му:

*Синко Стоене, Стоене,
нали ме питаш, ще кажа —
таз съня не е хубава!
Турци са, синко, душмани,
хранени кони — тъмница.
алени феси — истина...*

Все при такава няма тишина Жела доизкара докрай песента. И когато тя свърши и, като се позасмя тъй, че цялото ѝ лице се промени и светна, каза: „Добре сте послушали, гости!“ — от всички страни се чува одобрения, а гражданите, по обичая си, запляскаха с ръце. Жела се прибра при жените и докато те, зарадванн зарад нея, бързаха да ѝ кажат нещо, тя си мислеше: „Свекър ми няма що да рече — хубаво стана“...

Засвириха пак кавалите, порасна пак глъчката на трапезата. Жените настанаха и се събраха сред стаята. Няколко млади, напети мъже имаше там, между тях и Марин, синът на Нейка кмета. Поп Дочо също заобиколи нататък и се върна. Изведнъж кавалите промениха свирнята и започнаха за игра. Селяните, които бяха на трапезата, веднага познаха какво се свири, поусмихнаха се и казаха:

— А! На кръстника!

Излязоха четири булки — същите, които бяха шетали през време на вечерята, — застанаха по две от всяка страна, а в средата Марин. Всички се заловиха за ръце, но тъй, че от лакътя нагоре държаха ръцете си изправени — в такта на свирнята запристъпяха леко, тропливо напред и, като направеха тъй няколко крачки, всички се покланяха — покланяха се на гостенина, който седеше до Вълчана — и след туй по същия начин се дръпваха назад. Правеха различни фигури и размествания, ръководени от Марина, но главното, което си оставаше едно и също и се повтаряше, беше тропливият пристъп напред и поклоните пред големеца. Тая игра по сватбите се играеше на кръстника, който по обичая е най-почитаният човек. Сега наместо него, също тъй почитан беше гостенинът.

Може би той схвана скрития смисъл на играта, но и без това тя му хареса. По негово желание, играта я Повториха и потретиха. И след като дълго време беше Гледал и беше се радвал, изведнъж той се замисли, закачка трохи между пръстите си, загледа се унесено. Той остана тъй и след като играта се свърши. Вълчан му пришепна нещо, гостенинът не го чу и се изправи. Лицето му беше изопнато, очите му гледаха строго. Разбраха, че иска да говори, и въдвориша тишина.

— Аз съм от града — започна той, — оттам съм дошел, там ще си и отида. Аз не съм облечен като вас, не приказвам като вас, не ви приличам. Може да речете, че съм ви чужд, че не ви познавам и не ви разбирам. Това не е вярно. Четиресет години вече как аз живея в града,

но мисля и чувствавам, радвам се и страдам с вас, с българското село!...

Той говори дълго. Ненавикнали на подобно ораторско горещене и ръкомахания, жените се стесняваха, криеха се една зад друга или затуляха с шепа усмивките си. Една Жела остана спокойна и самоуверено, с открито лице гледаше гостенина. Но ако жените не разбраха речта на големеца, мъжете проумяха всичко. Те разбраха, че гостенинът хвали селото им, говори за сговора и единодушието им, посочва за пример дружеството им. Той им обеща пълната си подкрепа. Всичко, щото поискат, ще им се даде. Вършачката е вече на път. Щом се върне, той ще се разпорежи да се ускори пренасянето ѝ. И няма да се мине много време — ма шината ще бъде тук, в село.

Това стигаше. Чукнаха чашите си с гостенина и веселбата порасна, тъкмо сега стана непринудена и сърдечна. Засвириха пак кавалите, започна се хоро. Наперен, важен, с лисичи кожи на абата си, Вълчан сам поведе хорото. След него идеха гостите с черните си граждански дрехи, а по-нататък, в ярката светлина на лампите, се пъстряха разноцветните накити на селяните и селянките. Хорото беше мъдро, тежко — чорбаджийското хоро, както го казват, което се играе по сватбите, когато се хванат свекърът и свекървата или други почитани и важни хора.

Една неприятност смути за малко веселието: вън в коридора нечакано избумтя силен удар, счупи се стъкло и късчетата се разсипаха и прозвънтяха. Отидоха да видят какво има. На гостите казаха, че вятърът е счупил стъклото на един прозорец, но истината беше друга: някой беше хвърлил камък от улицата. Там намериха дяда Недка, но той беше толкоз пиян, че от него нищо не можаха да разберат. Набедиха, както винаги, Гроздана и Тачката.

ГЛАВА 12

През май, както е навсякъде из Добруджа, растителността беше в пълната си сила. В бурен глъхнеха дворове и харманлъци, плетищата не се виждаха от коприва и бучиниш, трева застилаше дори улиците и мегданите, като оставяше чисти само белите и прашни ивици на пътеките. Тая зеленина беше още по-буйна във от селото. Най-напред започваше пасбището — равно, обширно, възхитително зелено. Сред него селото изглеждаше необикновено малко, прибрано и скупчено като гнездо. Овошки нямаше твърде много из дворовете и градините. Ярko изпъкваха и се пъстрееха червените покриви и белите стени на къщите, правите линии на каменните огради, кръговете на харманите и уединените кули на вятърните мелници с разпънатите си бели крила. Всичко това заемаше сравнително малко място. Преобладаваше все пак околната зеленина, тържествуваща и необхватна. Селото приличаше на старинна някоя гравюра в средата на огромен смарагдов щит. Тая зеленина имаше два пояса, два прелива. Пасбището беше по-светло и слабо жълтеникаво от безбройните купчини на млечока. А веднага след него започваше друга зеленина, тъмна, плътна, с равни, като че изрязани с нож краища. Светли талази бягаха по повърхността ѝ, цялата маса се клатушкаше и преливаше, като че някое море биеше там в бреговете си. Това бяха нивите, изкласили вече, високи и буйни.

Плодородието и таз година щеше да бъде голямо, но радостта на селяните се губеше в грижите им около прибирането на тоя обилен плод. Защото каквито бяха гъсти и високи храните, с много поветица из тях, жетвата щеше да бъде тежка, а още по-тежка щеше да бъде вършитбата. Ето защо цяло Люляково облекчително въздъхна и се зарадва, когато се разбра, че вършачката ще дойде. Повече от двацет чифта волове и биволи бяха отишли в града, за да я вземат. Мина се ден-два — машината не дойде. И селяните, недоверчиви и предпазливи, каквито си бяха, отново се разколебаха в надеждите си.

Беше неделен ден. На мегдана до черквата младите бяха започнали да се събират за хоро, старите пък бяха в кръчмата на Къня,

пиеха по чашка ракия или кафе в големи турски филджани и спокойно се разговаряха. Изведнъж някой подаде главата си през вратата и извика:

— Вършачката иде! Вършачката!

Колкото хора имаше в кръчмата, скочиха и излязоха навън, събраха се накуп и загледаха на запад: черна ивица сечеше зеленината на нивите на тая страна, вглъбяваше се и лъкатушеше като коритото на река. Това беше пътят, който идеше откъм града. И ето там, на самата линия на хоризонта, се очертаха черните силуети на множество хора и добитък. Идеше вършачката. Различаваха се две отделни групи, които наваляха по отсамната страна и ясно вече се виждаха. Напред вървеше бяла върволица волове и зад тях нещо огромно и черно. Това беше локомотивът. Малко по-назад идеше друга върволица волове, а след тях — батозата. Слънцето беше превалило на запад и хвърляше меки полегати лъчи. Силно осветен, червеният корпус на вършачката блещеше сред зелените ниви, поклащаше се и се люлееше като кораб. Присъствието на хора там се забравяше. В бавното и тържествено движение на двете големи машини като че имаше нещо съзнателно, уверено и самостоятелно.

Може би мнозина бяха видели от дворовете си, че вършачката иде, може би новината бързо беше се разнесла от уста в уста, но вътре в няколко минути цялото село беше на крак. Из улиците тичаха жени, момичета и дена. Наедно с тях, необлечени както трябва, с някой търнокоп или тесла в ръка, както бяха работили, бързаха и възрастни мъже, малко позасрамени, че не могат да се въздържат и тичат като децата. Най-хубаво се виждаше от мегдана при Кънювата кръчма, затуй всички се събираха там. Приказваха високо, показваха с ръце, не снемаха очи от двете грамадни чудовища, които бавно приближаваха към селото. Вълнението растеше. Ако някой цар мислеше да влезе в Люляково, радостта и любопитството нямаше да бъдат по-големи.

Близо до селото пътят се спущаше в една долина. Машините слязоха там и се изгубиха от очи. Напразно всички чакаха да излязат из дола и да се покажат на отсамната страна. Наистина, там пътят не беше твърде добър, имаше и една малка стръмнина, но те се забавиха повече, отколкото трябваше. Множеството, натрупано пред кръчмата, почна да се безпокои и като не знаеше какво става с машините в дола, проточи се и тръгна нататък. Насреща из пътя се зададе Сидер, един от

синовете на Вълчана. Яхнал на гол кон, той препускате към село, за да смени един скъсан кантар от каруца. Отрупаха го с хиляди въпроси. Без да се спира, той отговаряше на всички едно и също:

— Нищо няма, нищо! Едното колело на казана потъна малко. Дигат го сега с винча. Ще тръгнат пак скоро.

Никой не се върна от пътя си. Скоро всички слязоха и дола и заобиколиха машините. Най-после това, което толкоз време им се струваше като неосъществима мечта, беше пред очите им. И двете машини бяха съвсем нови. Големият и тежък локомотил с незапалвано още огнище, с повален комин и с неподвижно ремъчно колело стоеше като вързан и притихнал звяр. Нещо по-леко и по-грациозно имаше в батозата — голяма и висока постройка, повечето дървена и боядисана със светла червена боя. В Люляково не за първи път виждаха подобни машини. Почти всяко лято те вършееха с такива. Но те бяха чужди, а тия щяха да бъдат техни собствени. Това ги радваше най-много и това сякаш полъхваше и от самите машини. Гледаха ги и им се радваха като на нещо живо. Особено у жените любопитството беше голямо. Те се трупаха навсякъде, заничаха и пречеа на мъжете в работата им. Трябваше най-после да се намеси Нейко кметът, за да разгони и отстрани малко назад голямата навалица.

Все още се залисваха около потъналото колело. Дойде Йордан ковачът и високо и авторитетно почна да дава съветите си. С негова помощ наместиха по-добре винча, завъртяха ръчката, заскърца нещо и всички жени учудено ахнаха, като видяха как неимоверната тежест на локомотила започна да се подига от една толкова малка и слаба наглед машина. Колелото най-после беше освободено. Най-напред локомотилът, след това батозата бяха изкарани на отсрещната страна на дола. Оттук нататък мястото беше равно и пътят — хубав. Преди да влязат в село, спряха и дадоха почивка на добитъка. Народът отново се струпва около машините.

— Назад — викаше Нейко и размахваше една шибалка, — назад! Стига сте я гледали. Ще ви омръзне, не бойте се!

Нейко искаше да намекне за усилената работа, която чакаше всички по вършитба. Той говореше наглед незаинтересувано и равнодушно, но лесно можеше да се познае, че сам се радва твърде много, затова беше и тъй неотстъпчив й престорено строг. Той обикаляше около машините и размахваше шибалката си.

— Нека гледат, нека гледат! — обади се някой снизходително и важно. — Очите да гледат, ама ръцете да не пипат, че ги пречупвам!

Това беше Вълчан. Да се каже, че в тая минута той приличаше на всевластен и победоносен цар, би било малко. Тъй горд, тъй самодоволен и наперен старият чорбаджия рядко е бивал. Неговите думи се сбъднаха, гой удържа обещанието си и, както сам се изказваше, беше купил и една вършачка на селото. Признателност гой не търсеше още — тя тъй много личеше във всичката тая радост и изненада на люляковчани. Старият чорбаджия беше доволен. По антерия, прехвърлил през рамо салтамарката си, на която не липсваха и сега лисичите кожи, той се разхождаше насам-нататък, усмихнат, тържествуващ. Както всякога, най-голям пай в работата имаше пак той: негови биволи бяха впрегнати в дъното на всеки чивгар, синовете и слугите му бяха тука и помагаша. Нямаше разлика между неговата и селската работа, той имаше еднаква власт над всички. И Вълчан даваше заповеди, нареждаше, подканяше. Той вършеше това весело и с такова голямо благодушие, че намираше време да подхвърли и някоя шега на жените, да се спре и да потегли за ушите някой босоног хлапак, зазяпан до вцепеняване в машините. Любопитството на невежите също тъй го забавляваше. Никой, разбира се, по-добре не познаваше от него устройството на вършачката. Той чувствуваше нужда и да поучи тия прости хора.

— Какво я гледате тъй, ще я лапнете! — говори той на няколко души, които зяпат нагоре към батозата и си посочват нещо. — Там е барабанът. Четирестотин трийсет и две въртения прави в секунда. Разбираш ли? — Четирестотин трийсет и две. Не оставя клас, не чупи зърното.

Някой нерешително изказва съмнение в такава една невероятна бързина. Вълчан потегля ухото на тоя мустакат мъж също като на някой немирнен ученик, усмихва му се благо, бащински и отминава по-нататък. Той се спира при друга група и веднага долавя нишката на разговора.

— Кое, лагерите ли? — намесва се той. — Добри са, добри. Сачмени лагери са, също като на вилуципед. А туй знаеш ли що е?

Запитаният, разбира се, не знае и мълчи. Вълчан чука с пръст по главата му и насмешливо говори:

— Същото е то, каквото е и туй. Масленик е, масленик! Налива се там маслото и то си тече по малко, колкото трябва. Отвориш ей тъй и виждаш има ли масло, или няма. Лагерите никога няма да останат сухи, та да се запалят. Сигурна работа. Умен човек го е правил, не като мене и като тебе!...

Около локомотива също има много любопитни. Вълчана отива там и отдалеч още започва:

— Чудо машина е! Върви като часовник, ни шум, ни глас издава. Дращи тъй, като котка. А здрава работа е, гаранция — десет години. А ний и за пет ще й изкараме парите.

Някой се мъчи да прочете надписа на локомотива.

— Името на фабриката е — казва Вълчан. — Ланц, в Манхайм, Германия. Перва фабрика е тя. Прави и балони.

— И балони ли прави?

— И балони.

Учудването е голямо, но Вълчан не дава повече обяснения. Той съглежда в навалищата Лазар Чумака, който, оставил наблизко стадото си, беше дошъл, заобиколен от всичките си псета, да види и той чудото. Исполинският му ръст високо се издига над всички. По навика си, Вълчан леко го поподръпва за дългия мустак.

— Закъснял си, Чумак — говори той, — закъснял си!

— Защо? — отвърща Чумакът и пули наивните си и добродушни очи.

— Потрепахме се бе, братко, доде извадим колелото. Ако беше дошъл по-рано, нямаше нужда от винч. Щеше да го дигнеш сам.

Гръмна висок смях. Чумакът поклаща недоволно глава, чуди се да се разсърди ли или не, но захваща да се смее и той.

Почивката беше свършена, пригответяха се да тръгнат отново. Потеглиха първия чифт волове, изкривените чивгари се изправиха и обтегнаха, всички впрягове стъпиха в пътя. След това размахаха дългите камшици, не удряха, но само заплашваха с тях и още повече викаха. С вкопани в земята нозе, с обтегнати шии, с почти препънати надве тела, воловете напрегнаха всичките си сили, поколебаха се секунда-две в усилията си и най-после тежката желязна маса се поклати и тръгна Много по-леко потегли и батозата. Всички усилия като че бяха необходими само в началото. Отсега нататък машините

тръгнаха леко и неусетно. Тръгна след тях и голямата навалица от посрещачи.

Изведнъж това съвсем случайно придружаване, без някой да го урежда нарочно, се превърна в тържествено и шумно шествие. Кой знае кому беше дошло на ум да го накара, но отгоре на самия локомотил се покачи Ганю биволарят, възседна голямата машина като кон и наду там гайдата си. Провиквания и весел смях заглушиха първите пискливи звуци. Една нечакана промяна се извърши във всички. По-спокойно и по-бодро сякаш пристъпваха воловете, народът викаше и се смееше, самите машини се движеха тържествено и важно, общата радост сякаш одухотворяваше могъщите им корпуси и в сложните очертания на профила им проличаваше чудновата някаква физиономия, разкривена от широка и весела усмивка. Въодушевлението в множеството растеше. Децата тичаха и крещяха наоколо. Ганю продължаваше да свири отгоре на локомотила. Момите се наредиха, заловиха се подръка и запяха. Те подхванаха същите тия песни, които пееха, когато се връщаха от жетви, или пък, като зълви, придружаваха някоя невеста. По-назад идеха мъжете. Те продължаваха разговорите си, но в жестовите им имаше сега повече живост и една особена тържественост стоеше на лицата им.

Все тъй шумно и весело шествието нахлу в селото. Пред кръчмата на Къня стоеше Радулов, до него беше учителката от Загорци Райна. Макар и теоретически противник на дружеството, учителят обичаше всички трудещи се хора и като гледаше как тържествено минаваха двете машини, с гайдата отгоре, с веселия народ наоколо, той най-напред се изненада, после се зарадва, както всички, сне шапката си и я размаха. Толкова беше живял между тия хора, познаваше ги, едни обичаше, други — не, а като че едвам сега ги видя и разбра, както трябва — тия почернели от работа жени, зарадвани и разтревожени в едно и също време, тия момичета, които си пееха тъй, както пееха по сватбите, тия сурови и набити мъже, с мъдри лица, с увиснали тежки ръце. Всички го поздравляваха, навсякъде виждаше усмихнати приятелски лица, някои му викаха нещо, но като не се чуваше, показваха му машините и Ганя с гайдата. Радулов все махаше с шапката си.

Двете машини преминаха през село и влязоха в двора на Вълчана. Тук те щяха да останат, докато дойдеше време за вършитба.

Разпрегнаха воловете, извадиха нови зелени брезенти и грижливо покриха с тях локомотива и батозата. Вълчан с по-старите селяни влезе в къщи, а Жела, засмяна и зарадвана, както прилича на стопанка, тръгна из двора да почерпи с ракия ония от мъжете, които бяха работили около машините. След нея вървеше Мита, за да ѝ помага, и гдето бяха те, там се вдигаше глъчка и смях. Никой не искаше да си ходи. И хорото, наместо да стане, като други път, на мегдана при черквата, изви се и се залюля тука. Събрало се беше цяло село. Толкоз хора и такова хоро не е имало в къщата на Вълчана дори и тогава, когато той е по-дигал тежки сватби, за да жени синове и дъщери.

ГЛАВА 13

Мълчелив свидетел на това тържество беше и поп Стефан. Изправен на мегдана до черквата, сложил ръце на патерицата си, той беше наблюдавал отдалеч всичко. Старият свещеник искрено се радваше, като виждаше, че враждите и раздорите в селото поутихват и между хората се заражда повечко любов и сговор. Дружеството, мислеше си той, свърши добра и полезна работа, сдружи селяните, помири ги. Тази вършачка също ще помогне много на селото. Поп Дочо и Вълчан заслужават всяка похвала, загдето тъй залягат и се грижат за общите работи. Наистина Вълчан зле се е смразил с Добревия син, не е и прав, но никой не може да отрече, че в много други случаи той показва милозливо сърце, помага и услужва с каквото може. А бог държи точна сметка не само за лошото, но и за доброто. „Той е, който ще ни съди“ — заключи в ума си поп Стефан, погледна още веднъж към веселата навалица в двора на Вълчана и тръгна да си ходи.

Изведнъж му дойде на ум за иконата, която Вълчан искаше да подари на черквата. Сега, когато хората поемаха добрия път на сговора и на труда, нямаше да бъде зле да обърнат очите си и към бога. Ето най-сгодното време да се направи някое подаяние, да се разгласи и посочи за пример. Вълчан беше готов да стори това, иконата отколе вече беше поръчана. Но дали е готова? Дали дядо Недко беше работил поне нещо? Поп Стефан не знаеше. Въпреки всичките си обещания клетви, още на другия ден след като се пренесе в черковния килер, дядо Недко отново се пропи. Той не удържа думата си и по-късно, когато вече беше ходил в града, донесе боите си и се готвеше да се залови за работа. Напиваше се сега дори по-често и по-зле, отколкото по-рано. Поп Стефан му се кара, моли го и го увещава — нищо не помагаше. Иконописецът се разкайваше най-искрено, плачеше пред него, целуваше му ръка, вричаше се, че вече няма да пие и ще работи, а на другия ден се напиваше. Поп Стефан се отчая, махна ръка и остави опърничавия старец на волята му.

Веднъж той беше го срещнал на улицата. Дядо Недко беше толкоз много пиан, че не можеше вече да върви, пълзеше по ръцете си, или пък се държеше за дуварите и за плетищата. Изцапан, чорлав и нечист, той беше изгубил всеки човешки вид. Поп Стефан мина покрай него, без да му продума, без да го погледне дори. Но дядо Недко го забеляза, опря пръст на челото си, помисли и, види се, след като мъчително и бавно проумя нещо, обхвана го изведнъж страшна ярост.

— Чернокапец! — завика той подир поп Стефана, като се кандилкаше насам-нататък. — Фарисей! Пиан съм на пиан съм! Какво ще ми направиш? Пия и ще пия!

Друг път поп Стефан мина покрай кръчмата. Вътре беше дядо Недко, пиан пак, като всякога.

— Изправил се над главата ми — високо разправяше той, — сякаш душата ми иска да вземе. Работи, та работи. А бе, човече божи, хич сега време за икони ли е? Хората не вярват в истинските светци, камо ли в писаните! В нищо не вярват. Ни в бога, ни в дявола вярват. Икона! Какво е иконата? Боядисана и нашарена дъска. Целуваш я и ѝ се кланяш. Идолопоклонство е туй, а не християнство!

Поп Стефан разбра, че иконописецът е непоправим. Наскоро сам той се разболя и днес за първи път изливаше от къщи. През това време той нищо не беше чул за дядо Недка. Тук ли е още, или пък си е заминал в града? Да не би пък да е болен? За омраза и отмъщение нямаше място в сърцето на поп Стефана. Той се укори, че беше забравил досега бездомния иконописец, не беше попитал где е и как прекарва. И наместо да иде у дома си, той се повърна и влезе в черковния двор.

Отдалеч още той видя, че вратата на килера беше отворена, имаше изути обуца и една тояга беше подпряна до стената. Иконописецът беше тука. Поп Стефан надникна през прозореца, но не можа да види нищо, заобиколи и мина към вратата. Повика, покашли се — никой не се обади. Тогава той прекрачи прага и влезе. Но не успя и две крачки да направи и той се сепна, спря се и остана като прикован на мястото си. Насреща му, изправена до стената, стоеше голяма и съвсем нова икона. Господи! Каква икона беше тя! Сякаш не материален образ беше, а жив дух, тайнствено някакво видение...

Иконата беше на Исуса Христа. Тя беше голяма, една от ония икони, които се поставят отляво и отдясно на царските двери. Такава

икона поп Стефан виждаше за пръв път. Тъй, както беше изписана, тя беше пълно отклонение от всички правила и образци на черковната живопис. Исус не седеше на трон в това царствено величие, както ще седи в деня на славата си. Не беше и тъй, както го представят други — обкръжен от облаци, или пък сред тежкия и безжизнен пейзаж на Иудейската пустиня. В иконата, която гледаше поп Стефан, се виждаше съвсем друго. Два главни тона преобладаваха тука, две големи петна преди всичко: едно синьо и едно жълто. Виждаше се най-напред високо и пространно небе, което се снишаваше в мътна, белезникава и прашна омара на горещ летен ден. И после — една безкрайна жълта равнина под това небе, равнина от узрели, готови за жетва ниви. Из тия ниви вървеше Исус. Около него се разстила и го окръжава златно море, губи се и се топи в мъглявите далечини на хоризонта. Но самата фигура на Исуса е голяма и близо. Ясно се виждат преплетените стъбла и класове, които закриват донякъде нозете му. Из житата блещят алени макове и синя метличина. Исус остава все пак високо над повърхността на нивите. Дрехите му имат типичните си бои — червено и синьо, — фигурата се познава, лицето е същото. Но няма и капка следа от това невъзмутимо спокойствие, недостъпно и дори строго, няма и тая префинена красота, както е в общоприетите икони. Дрехите са без блясък, без драпировка, потъмнели и прашни, лицето е слабо, загоряло от слънцето, загрижено и скръбно, очите гледат замислено и кротко. И докато десницата е издигната и благославя, другата ръка се простира над нивите в едно движение, пълно с любов и състрадание. Исус благославяше обилния плод на земята, благославяше и края на тежкия човешки труд.

Поп Стефан не можеше да откъса очите си от тая икона. Забрави где се намира, за какво беше дошъл. Най-после той се свързе и потърси с очи иконописеца. В стаята като че нямаше никой. Невъобразим хаос царуваше навред. Дъсченият под беше изкалян и нечист. Черупки от яйца, гипсов прах, парчета от сумпара, еренде и трески се валяха на всяка стъпка. Върху една мряморна плоча бяха разтрети разноцветни бои, лъщяха и листа от златен варак. Четки от различна големина бяха натопени в очукан и смачкан съд. Все пак от ВСИЧКО най-много бяха боите, насипани в най-чудно вати съдове: кафени филджани. Мидени черупки, тенекиени кутии, черепи от стомни и паници. Всичко това беше разпръснато в най-голямо безредие из стаята; Един тучен хаван

беше сложен на стола и до него — няколко сухи кори хляб. Миришеше на лак, безир и разни други масла.

Това беше неприветното жилище на беден човек и в същото време — работилница, в която се криеше непонятно и тънко изкуство. Всред безкрайната бъркотия на стаята иконата изглеждаше още по-хубава, по-светла и по-нова, родена сякаш из околния хаос също тъй, както слънцето се ражда из мрачините на нощта. Но къде беше самият иконописец? Поп Стефан го търсеше с очи и най-после можа да го намери. Свит до леглото си, дядо Недко стоеше гърбом към вратата. Сянката, която се събираше в тоя ъгъл, и закачените отгоре дрехи още повече го закриваха. Подпрял глава с двете си ръце, той унесено и неподвижно гледаше в иконата си. Не усещаше и не подозираше дори, че при него е влязъл чужд човек.

— Недко! — извика високо поп Стефан.

Сивата купчина от дрипи се раздвижи. Показа се едно лице, сухо, пръстено и жълто, и към стария свещеник се устремиха две очи, запалени и светли като въглени, блуждаещи и занесени, като у някой сомнамбул. Тия очи гледаха, но сякаш не виждаха и не познаваха.

— Недко! — повтори поп Стефан, зачуден. — Тук ли си?

— Ела, отче, ела! — глухо и като че изпод земята се обади иконописецът.

Той се възви и без да промени в нещо позата си, загледа се пак в иконата.

Поп Стефан тръгна към него. Щом чу стъпките му близо до себе си, дядо Недко отпусна ръцете си, не без мъка откъсна очи от иконата и стана. Почтително, но мълчеливо и без усмивка, той поздрави поп Стефана и му целуна ръка. След това отново се загледа в иконата.

— Та ти си свършил вече! — заговори радостно поп Стефан. — А! Хубава, много хубава! Чудо си направил ти, Недко, чудо! Пък аз нищо да не зная. Болен бях и не съм излизал. Гледай, гледай! Че кога почна, кога я свърши? Господи, колко е хубава, колко е хубава...

Дядо Недко сякаш не чуваше и не разбираше какво му се говори. Той мълчеше, все тъй унесен и вгълбен в себе си. Голяма промяна беше станала у него: отслабнал беше още повече, набръчкана кожа висеше отдолу подбрадника му, той цял потреперваше като от треска. Страдание и скръб имаше на лицето му. Поп Стефан го изгледа загрижено и неспокойно.

— Недко — каза той, — не ми изглеждаш май добре. Да не си болен?

— Не, отче, нищо не ми е. Здрав съм, слава богу. Здрав съм, ама и твърде добре не съм.

Поп Стефан беше се загледал пак в иконата и не го дочу.

— Хубава е, много е хубава — повтаряше той.

След това той се замисли, помълча доста време и добави:

— Хубава е. Ама защо си я направил тъй? Не е като старата. Не е като други, както съм ги виждал. Там Исус е седнал, държи евангелие или е прав, но — друго е. А тук... И тия ниви. Защо тъй си я изписал, Недко?

Иконописецът обърна към него занесения си и блуждаещ поглед.

— Тъй го видях, отче! — каза той.

— Тъй го видя ли? Кого?

— Него, отче. Видях го тъй, както е на иконата. Както го гледаш ти сега. Тъй го видях.

Без да продума нещо, поп Стефан недоверчиво погледна иконописеца. Може наистина да е болен и да не знае какво говори. Дядо Недко разбра учудването му и тихо, с едно особено вълнение в гласа си, повтори:

— Видях го, отче. Видях го, ти казвам...

Поп Стефан не знаеше какво да каже.

— Седни, седни! — покани го дядо Недко. — Не ме гледай тъй. Нито съм луд, нито съм пиан. Седни. Ще ти разкажа всичко.

Той седна на леглото си, поп Стефан — на стола. И двамата гледаха иконата. Слънцето засядаше и меки златисти лъчи пълнеха стаята. Още по-живо и по-ясно сега изпъкваше образът на Исуса, излизаше сякаш из рамките на дъската, възставаше пред тях като безплатно и светло видение. Загледан в него, дядо Недко заговори тихо, почти шепнешката, като често се спираше, било от вълнение, било да си почине. Той почна от самото начало. Разказа колко добросъвестно е искал да удържи думата си, да не пие вече и да се залови за работа. Ходил в града, взел бои, взел всичко, което му трябвало. И започнал. Но не вървяло никак. Никак, никак! Започвал, не харесвал туй, което направял, и го оставял. Пак започнал отново — пак същото. Хабял боите, развалял дъските — нищо не излизало. От мъка, от яд, пък може и от човешка слабост, той не утразял и почнал пак да

пие. Тогава — той си добре спомня това — беше го изругал на улицата. Пиел. Пиел и пак се опитвал да работи. Не излизало нищо. Явно било, мислел си той, че бог е отнел дарбата му, че освен каруци и фирми нищо друго не може да пише.

— Разболях се от мъка вече, отче — разказваше той. — Идеше ми да умра. Една вечер лежах ей тука. Болен бях, цял в огън и треска, сън не ми идеше, обръщах се ту на една, ту на друга страна, като че бях легнал на тръни и на коприва. И какво не премислих. Мъчно ми беше, отче, мъчно ми беше за себе си. Без дом, без свой, ей тъй, самичък и отритнат. Никой не те приглежда, никой добра дума не ти казва. Все хули, все една отрова само. Лоши, лоши сме, отче, ний хората.

Той спря, въздъхна и си почина малко.

— Срамотно и грешно живях аз, отче — продължи той, — не крия — грешно. Ама и теглих, много теглих. Прекарах всичко през ума си нея нощ. Тегло, само тегло. И ако имаше нещо хубаво да съм видял и аз, то е било пак тука, в село. Нали помниш? Ходехме по нивите, когато бяхме малки, работехме. Дойдеше ли жетва, там лягахме, там ставахме. Хубаво беше тогаз. Мислих си за туй, мислих си за старите, бог да ги прости. И плаках, с глас плаках, отче...

Гласът на дядо Недко трепна. Поп Стефан слушаше, замислен и загледан в иконата. Дядо Недко продължи:

— Колко време се е минало тъй — не зная, не зная и какво ставаше с мене, буден ли бях, или бях задрямал. Изведнъж някаква светлина изпълни цялата стая, бледа и мътна, като бяла мъгла. Нищо не виждах в нея отпърво. Но ето след таз светлина се появи Той. И досущ тъй, както го виждаш сега. И нивите бяха тъй около него. И кротък и благ беше и тъй милостив, тъй милостив. „Утешителю! — извиках. — Господи, Исусе Христе!“ Угасна светлината и Той се изгуби. Станах, развиделяваше се. Сложих дъската и почнах да работя. Всичко вървеше спорно и леко. Ръката ми повтаряше туй, щото очите ми бяха видели...

Дядо Недко млъкна. Дишаше тежко, очите му горяха.

— И вече не го видя? — попита поп Стефан.

— Не, не го видях вече.

— Божя работа, божя работа.

— Вярваш ли ми, отче?

— Вярвам ти, как да не ти вярвам. Много си отслабнал. Трябва да си починеш вече.

— Едно нещо ще те попитам, отче.

— Какво? — попита поп Стефан.

— Виждаш как съм направил иконата. Той върви между нивите. Не тъй го пишат нашите майстори, не е тъй и в Ерминията. Не е ли противно туй на писанието?

— Нали тъй си го видял? — каза поп Стефан.

— Тъй го видях, отче.

— Той сам те е научил тогаз как да постъпиш. Какво противно и забранено може да има тук?

Все пак изглеждаше, че тази мисъл за първи път идваше в ума на поп Стефана и го затрудняваше. Той помълча малко и изведнъж, като че най-после добре беше си припомнил нещо, каза:

— Не. Нищо противно не може да има тук на вярата. Той сам често е говорил за туй. Не обичаше ли да уподобява в притчите си човешкия живот на нива, добрите хора — на житни класове, лошите — на плевели? Не наричаше ли последния час — жетва и ангелите — жетвари? Той говореше за туй, що беше около него, щото виждаше. А пък и онез, що го слушаха, бяха прости и бедни хора — рибари, овчари и земеделци като нас.

Поп Стефан стана и тръгна към вратата.

— Почакай — каза той, — аз ей сега ще дода.

След малко той се завърна. В ръцете си носеше малко евангелие, подвързано с кадифе и обковано със сребро. Поп Стефан отиде до прозореца, тури очилата си и отвори евангелието:

— Ето тук какво е писано — каза той и зачете: — „И в една събота, като минаваше през сеятбите, наченаха учениците му да късат класовете, като вървяха из пътят...“ А тук пък е казано: „Тогаз рече на учениците си: «Жетвата е много, а работниците малко...»“

По Стефан обърна няколко страници, намери това, което търсеше, и като погледна над очилата си към дяда Недка, каза:

— Но слушай! Виж колко хубаво е тука: „Ето, казвам ви, подигнете очите си и вижте, че нивята са бели за жетва...“

Това той прочете бавно, тържествено и напевно, както би го прочел в черква. После затвори евангелието и сне очилата си.

— Туй са притчи — каза той — и под тях друго се разбира. Но казах: Той говореше за туй, що виждаше и що обичаше. Живееше между тез, що се трудеха и страдаха. Тях познаваше Той. Хубаво, хубаво си на правил иконата, Недко! Хубаво е тъй, и тъй трябва да бъде.

— И аз тъй ще река, отче — нисичко проговори дядо Недко, все загледан в иконата.

И двамата замълчаха. Отвън се зачуха весели провиквания и звукове на гайда. Дядо Недко се обърна и се вслуша учуден.

— Вършачката докараха — каза поп Стефан. — Гледах ги и аз преди малко. Радват се много нашите селяни. Оставиха я у Вълчана. Там е хорото сега.

— А Вълчан дали си е дошъл?

— Вълчан ли? Защо ти е? Трябва да си е дошъл.

— Той е донесъл венеца тогаз — радостно каза дядо Недко.

Поп Стефан не го разбра.

— Венец за новата икона — повтори дядо Недко, — златен венец за Исуса. Вълчан дохожда с поп Доча. Гледаха иконата, взеха мярка.

— И венец ще има, значи? — учуди се поп Стефан. — Златен? Хубаво, много хубаво ще бъде. Аз ще поприказвам тогаз с Вълчана.

Стъмняваше се вече, когато поп Стефан си отиваше към къщи. Той вървеше бавно и тъй разсеяно гледаше пред себе си, чене забелязваше тия, които го срещаха и поздравляваха. Той беше изненадан и развълнуван. Учудваше го не толкоз промяната, станала с иконописеца, не и това, което му беше разказал. Учудваше от самата икона, тъй както беше я написал дядо Недко: узрелите ниви, сред тях Исус, добър и благославящ. Тоя образ продължаваше да вижда пред себе си поп Стефан и още повече се вълнуваше.

В първия неделен ден новата икона беше поставена в черква, отдясно на царските двери. Златният венец блещеше като слънце над узрелите ниви, из които вървеше Исус. Имаше много богомолци. Малцина само запитаха защо новата икона не беше изписана по стария и неизменен образец, тъй добре познат на всички. Благоговейно и с нескривано вълнение мъже и жени струваха дълбоки метани, кръстеха се и дигаха очи към тоя чуден образ, който извираше из гълбините на

собствените им души. След черковния разпус мнозина се спряха да разгледат по-добре иконата. По-грамотните и по-любопитните прочетоха надписа, научиха, че — „Ктитор на настояща Икона: Г. Вълчан Дуков“, забелязаха и много други подробности. Но никой не откри и не прочете двете думи, ситно написани и почти скрити в долния край на иконата: „Рука Недкува“.

Наскоро след това дядо Недко се разболя. За него се погрижи пак поп Стефан, прибра го и го настани у дома си. В село поговориха ден-два за иконописеца и скоро го забравиха. Но Вълчан беше на върха на славата си. Новата вършачка, забулена със зелените си брезенти, стоеше в двора му, като доведена отдалеч невяста. Всеки, който минеше оттам, неволно се поспирваше, поглеждаше я и радостно се усмихваше. Тя беше сигурният залог на общото благополучие. Поп Дочо, доволен от успехите на дружеството, на всяка крачка хвалеше Вълчана, приписваше му и свои, и чужди заслуги. Разчу се и за подарената икона. За нея говореха много, но още повече говореха за златния венец. Пресмятаха тежестта на златото, определяха броя на претопените за него жълтици, стойността на които изкарваха на баснословна сума. Имаше, разбира се, нещо преувеличено в това, но все пак тая пожертвувателност беше голяма, не всеки беше способен за нея и подобни примери можеха да се посочат само в миналото. Старият чорбаджия беше обкръжен с общо уважение и почит. Греховете и недостатъците му се забравиха. Виждаха се само добрите му дела и за тях сега говореха всички.

ГЛАВА 14

Един съботен ден, ония, които първи се завърнаха от пазаря, донесоха новината, че делото за нивите между Вълчан Дуков и Гроздана се било разгледало вече. Спечелил Вълчан. Люляково се развълнува. Всички познаваха буйния нрав и отмъстителността на Гроздана и, вън от решението на съда, предвиждаха и друг един край, жесток и кървав. Това можеше да се разбере и от подробностите, донасяни постоянно от града. Някои бяха видели Гроздана още там, други пък бяха го настигнали по ханчетата из пътя. Той се връщал с Тачката, и двамата били пияни, и нищо друго не се чувало от тях, освен люти закани срещу Вълчана. По всеки познат човек те изпращали на богатия чорбаджия своето „много здраве“ — зловещ и сатанински поздрав, от който настръхват косите на човека. Нещо страшно и неизбежно имаше да се случи. Неправдата беше тъй явна, че всеки се туряше настрана. Заслужилият и до вчера почитан чорбаджия се видя изоставен, никой не казваше добра дума за него. Напротив, с нетърпение и с голямо любопитство, в което не липсваше и злорадство, всички чакаха да си дойде Гроздан, за да видят какво ще направи.

Пазарджиите от града си дохождаха обикновено късно. Не всички в Люляково можаха да научат новината, не я знаеше и поп Дочо. От черква той излезе последен и без да се срещне с някого, оттам отиде в училището и дълго време работи над дружествените книги. Когато излезе, приближаваше обед. От няколко дни насам бяха се заредили нетърпими горещини. Поп Дочо разгледа небето и не можа да намери ни едно облаче. Насреща, из пасбището, овцете бяха се събрали на купчини и мръхтяха. Говедата лежаха по прашните пладници. Конете се връщаха към село, дрънкаха с букаите си и размахали отчаяно глави, бързаха да намерят под някоя сянка убежище от жегата и от мухите.

От училище поп Дочо всякога си отиваше у дома, но тоя път той се запъти към кръчмата. Изглеждаше, че той е доволен от нещо.

Черното му расо се тъмнееше сред ослепителното слънце, като въглен, и събираше сякаш всичката топлина, но младият поп пак бързаше и силно размахваше широките си ръкави. Той се усмихваше. Дружеството беше достигнало големи успехи. И ако той отиваше сега в кръчмата, не беше толкова, за да остави дружественото обявление, което беше написал, колкото да намери някой повод да поговори за новата вършачка и за бъдещите планове на дружеството.

Но в кръчмата тоя път имаше малко хора: Йордан ковача, още трезвен и мирен, Монката, дядо Петър кехаята и Радулов. Младият учител беше много наконтен днес: облякъл си беше съвсем нови дрехи, носеше жълти пантофи и сламена шапка, Тъмносиня руска рубашка беше отпусната над панталоните му, пристегната в кръста с шнур, който спущаше отстрана пискюлите си. В петелката на палтото му беше забучена голяма бяла роза.

Поп Дочо поздрави енорияшите си, които никога не виждаше в черква, но затуй пък всякога ги намираще в кръчмата, закачи обявлението си на стената и размени няколко думи с Монката за времето и за посевите. На черното му скулесто лице стоеше хитро и самодоволно изражение, на устните му играеше едва уловима усмивка. Изпод око и крадешката той наблюдаваше Радулова, който от своя страна му отправяше насмешливи погледи. Всеки един от тях знаеше кой какво се готвеше да каже, но никой не искаше да почне пръв.

— Е, даскале — не се стърпя най-послед попът, какво ще кажеш сега? Хареса ли вършачката?

— Какво ще й харесвам! — нехайно отвърна Радулов. — Вършачка като вършачка.

— Е, да. Но видя ли как влезе в село?

— Видях, видях. Голямо тържество беше. Като я оградили, като запели ония ми ти хора. Тръгнали подир нея, като след дървения кон, когато са го вкарвали в Троя. Радват се бедните, а не знаят, че вътре в тоя кон може да са скрити деветте ахейци, които ще ги погубят.

— Какво искаш да кажеш? — каза попът. — Какви ахейци?

— Искам да кажа това, което толкоз пъти съм казвал. Машината ще докара големи промени в земледелието, ще го засили, ще го индустриализира, тъй да се каже. А това значи край на дребното стопанство. Вършачките и всички други видове машини ще засилят само чифликчиите, а малките земледелци ще се разорят, както

фабриките разориха еснафа и занаятчиите. Да. Нататък отива работата. Напразно се радват хорицата. Може би ще има някои подобрения, но това ще бъде временно.

— Временно ли? — разгорещи се попът. — Та временно е всичко. Временно е и съществуването на човека, и съществуването на земята дори. Никой не знае какво ще стане утре. Онова, което ще дойде, може да бъде по-добро, може да бъде по-лошо. А дотогаз нима трябва да се седи със скръстени ръце и да се гледа? Хората имат нужди, страдат, измъчват се. Трябва да им се помогне. Може, има средства за туй. А най-сигурното е пак в самите тях. Помогни си сам, за да ти помогне и господ.

— Тук друго нещо има, дядо попе — спокойно възрази Радулов. — Има противоречиви интереси, които ще се търпят и се изключват. Можеш ли събра на едно място вълка и овцата? Вълчан Дуков е председател на дружеството, слушам го все за устав и за правилници говори, ходи, нарежда. Грижи се за народа. Но тоя човек може ли да се откаже от лакомията си, от лихварството си? Изменил ли е в нещо нрава си, станал ли е малко по-добър?

— Как не. Станал е, и много дори. Дружеството не дава само материална полза, то и възпитава. Вълчан не е предишният. Жертвува, помага. Ето да вземем вършачката, например. Може да се каже, че той я докара само със свой добитък.

Радулов се засмя.

— Голяма работа! — каза той. — Вълчан знае да си плете кошника. Та той и някаква икона подарил. И златен венец.

— Всяко подаяние е приятно на бога — натъртено и строго каза попът. — Отделя човека от имането си, от труда си, и подарява.

— Не от своя труд — грубо извика някой отзад, — от хорска мъка, дядо попе!

Поп Дочо се обърна: това беше Тачката. Наедно с Гроздана, те току-що бяха влезли в кръчмата и застанали до вратата, слушаха разговора. Гроздан, без да каже нещо, мина и седна до Йордан ковача.

— От хорска мъка! — гневно повтори Тачката. — И иконата, и венецът, всичко е крадено, всичко от сиромасите е взето. Тъй е научен тоз изедник. Ей на, питай Гроздана. Осъди го и ще вземе имота на човека.

— Как, свърши ли се делото? — извика Радулов. И поп Дочо, и Къню, и всички, които бяха в кръчмата, обърнаха учудено очите си към Гроздана.

— Как, свърши ли се делото? — питаха и те.

Гроздан помълча и след това сухо и мрачно отговори:

— Свърши се. Аз нямам ниви вече. Нивите са на Вълчана.

Невъздържан и буен, той се показваше сега спокоен. Но нещо заплашително и зловещо имаше и в погледа му, и в тона на гласа му. Лицето му беше обтегнато и повехнало, очите — уморени и хлътнали. Накъсо той обясни как беше се разгледало делото. Вълчан представил продавателен акт. Свидетели нямало. Разбира се, спечелил. Адвокатите го съветвали да не се оставя и да обжалва присъдата, но той отказал.

— Нека ги вземе — завърши той, със стиснати зъби. — Отворил е уста за пръст — нека яде. Аз още ще му дам.

Всички мълчаха и смутено гледаха в земята. Най-изненадан беше поп Дочо. Той знаеше, че Вълчан не беше прав, канеше се дори да му говори, да се помъчи да го вразуми и да го склони към помиряване. Нечаканият край на делото осуetyаваше всичките му добри намерения. Вън от това, върху моралния престиж на дружеството се нанасяше тежък удар и това беше най-лошото. Попът мълчеше и не знаеше какво да каже. Той още повече се смути, като забеляза насмешливите и предизвикателни погледи на Радулова.

— Е, дядо попе — обади се Тачката, като седнаше при Гроздана, — кажи сега, има ли господ, а?

Поп Дочо недоволен го стрелна с очи и не му отговори.

— Не е още късно — обърна се той примирително към Гроздана. — Ще видим. Ще гледаме да я наредим.

— Та вий я нареждате — прекъсна го Гроздан. — Купихте вършачка, ще купите сега и друга. Нали сте все наедно.

— И още един златен венец може да подари Вълчан — злобно добави Тачката. — Още един венец от Гроздановите ниви. Ех, мале! Знам аз какъв венец му се пада нему — да нажежиш хубаво някоя пиростия, че на главата му!

Гроздан поръча ракия. Явно беше, че той не искаше само да се почерпи, а да пие, да пие много, за да залее и задуши една голяма и страшна мъка. Настъпи напрегнато мълчание, което никой не се решаваше да наруши. Радулов беше се обърнал към стената и уж

разглеждаше някаква литография, но всъщност искаше да скрие усмивката си от поп Доча. Той си мислеше, че вместо него по-добре е да говори сега Тачката. А той вече беше взел на очи попа.

— Едно нещо искам да знам, дядо попе — започна Тачката и повтори този въпрос няколко пъти.

— Какво искаш да знаеш? Кажи!

— Едно нещо. Где ще погребете Вълчана? В черквата ли?

Поп Дочо кипна, изчерви се, но се въздържа и не каза нищо. Той направи няколко крачки из кръчмата и погледна часовника си.

— Обед е вече — каза той на излизане. — Трябва да си ходим. Прощавайте!

Радулов високо се засмя след него.

— За какво погребение говориш и ти? — обърна се той към Тачката. — Чакай, човекът е жив, не е умрял още.

— Нищо от туй, даскале — отвърна Тачката и лукаво подмигна. — Ний сме добри хора. Отрано искаме да се погрижим за всичко.

— Избяга чернокапецът — заговори Радулов. — Не го сдържа. Лъжци и лицемери! Такива са те всичките. Дружества основават, говорят все за добро, за справедливост, за човештина. А ето им делата. Окото им все в чуждото. Вълчан Дуков и човештина! Икона подарява, венци подарява, а на човека и ризата от гърба му ще вземе. Попът — и той такъв. „Всяко подаяние е приятно на бога.“ На кой бог? Какъв бог зачитат те? Че този същият бог, на когото уж служат, те го разпъват всеки ден на кръст!

Радулов искрено се вълнуваше. Мъчно му беше и за Гроздана. Той взе стол и седна при него.

— Че как стана всичко това, Гроздане? — запита го той. — Я разкажи!

Гроздан нетърпеливо и нервно махна с ръка:

— Остави, даскале! Остави. Друг път ще ти разкажа.

Той беше сложил ръце върху масата и замислено гледаше пред себе си. В кръчмата влизаха един след други селяни. От пръв поглед още те разбираха какво има и плахо поглеждаха Гроздана. Едни постояваха много малко и си излизаха. Те добре познаваха Гроздана и се бояха, че гневът му съвсем неочаквано може да се излее върху тях. Други пък, по-решителни и по-любопитни, оставаха, сядаха настрана и с най-равнодушен тон почваха да говорят за времето и за горещините.

„Ако дойде Вълчан — мислеха си в същото време те, — той ще го убие.“

Радулов незабелязано излезе. Вън той се поспря пред моста, през който друг път минаваше, и като поемаше направо през баиря, отиваше в Загорци. Сега той постоя малко, загледан в тая посока, позамисли се и бавно тръгна към училището.

Гроздан не забеляза отсъствието му, както не забеляза и отсъствието на поп Доча. Той не обръщаше внимание на никого и на нищо. Тачката беше почнал да ругае Вълчана, Гроздан не слушаше и него. Но твърде начесто той поемаше чашата си и я изпиваше наведнъж и до капка. След това скръстваше пак ръце връз масата и гледаше пред себе си замислено и мрачно.

Влезе Рамаданов, фелдшерът от Армутлии, и наедно с него полъхна ведрина и веселие. Нисичък, пълен и червен като ябълка, фелдшерът изглеждаше доволен от себе си и от здравето си и като че искаше да каже на всички: „Яжте и пийте като мене и не бойте се от никакви болести!“ От жегата той беше станал още по-червен, бършеше потта си и пъшкеше. Къню дотърча и сложи на масата отпреде му шишенце ракия, нарочно изстудена за него.

— Голяма жегга, брей! — вайкаше се фелдшерът. — Огън, огън, ви казвам. Тю! Вир-вода съм станал... И тоя кмет, кмет ли е я! Казах му да се направят капаци на кладенците — нищо не направил... Аа, много топло, много... Казах му да се хвърля боклукът на едно място... Хайде наздраве!... И него не направил... Бива си я ракийцата, хубаво си я изстудил, Къньо!... И него не направил. И казват — болести. Има. Болести не, чума ще дойде!

Рамаданов гълташе чашка след чашка, успокояваше се и се развеселяваше. Момчето на Къня пърлеше пиле на огъня — обед за фелдшера.

— Ха така, момченце — следеше работата му Рамаданов, — опърли го добре. После, знаеш я? — Няма да го правиш на яхния, яхния аз не ща, ами ще го поприпържиш тъй с малко масълце... Знаеш я! Къньо! — извика той, като показваше към селяните. — Какво са се умълчали тия хора? Дай им по един вестник! Дай им и по една вода от мене!

В добродушната му веселост нямаше нищо лошо, но тя дразнеше неприятно и можеше да изкара някого от търпение, особено като е

ядосан. Къню дойде при Рамаданова и нещо му пришепна. Рамаданов погледна към Гроздана, усмивката му се прибра и очите му плахо загледаха.

Тъй като обедът щеше да закъснее, Рамаданов викна на кехаята да го води при болните, които още не беше прегледал. Дядо Петър Коконата бутна назад калпака си, сви безбройните бръчки на лицето си и се замисли: болни имаше още, но кои бяха? Той не можеше да си припомни нито един.

— Е, казвай де! — скара му се Рамаданов. — Где има болни?

— Чакай, г-н докторе, чакай да помисля...

Гроздан стана и се приближи до фелдшера.

— Докторе — каза той, — да идем у дома. Болно дете имам.

Рамаданов имаше обичай да нахоква селяните, загдето кроят болните си, но на Гроздана нищо не каза. Той стана, взе чантата си и каза:

— Болно дете ли имаш? Да вървим тогаз.

Из пътя той беше все тъй внимателен и любезен. Говореше за големите горещини, за болестите, които все повече се разгарят, защото никой не искал и не знаел как да се пази.

— Бях у стария поп — говореше той, — у поп Стефана. Един болен старец прегледах там. Що за човек е той? Иконописец бил, казват. Отгде е той?

— Оттука е — отвърна Гроздан. — Оттука е, но живее в града. Много ли е болен?

— Много. Четиридесет градуса температура има. Мята се, къса дрехите си, бълнува. „Ей го! — вика. — Господи. Исусе Христе, утешителю!“ Бедният, кой знай какво му се привижда. То е от болестта, подлудява го. Няма май да го бъде, слаб е. Тук ли живееш? — каза Рамаданов, като видя, че Гроздан се отбива.

— Тука. Върви след мене, докторе. Кучето не хапе.

Нямаше ни порта, ни вратник. Влязоха направо през един прелез на съборената ограда.

ГЛАВА 15

Широкият двор глъхнеше в трева и бурен, къщата беше схлупена, ниска и разкривена. Не се виждаше ни кола, ни плуг, ни каквото и да било земеделско оръдие. Вратите на обора зееха и лесно можеше да се познае, че в него добитък отколе не е влизал — там беше прашно и замърсено с перушина. Една брадва лежеше захвърлена сред двора до изпосечен и оглозгай като със зъби дървосек. Дърва нямаше. Нямаше и както в други дворища висока купня с тезек. Напуснато и занемарено изглеждаше всичко. Само в един отстранен кът можеха да се познаят следите на работна ръка: там беше завардена с трънен плет малка градинка, имаше няколко овошки в нея, купчина цветя и няколко лехи със зеленчук. Къщата също беше грижливо измазана. Но всичко това малко изменяше безутешния вид и голямата беднотия наоколо. Едно мършаво куче се надигна из сянката на оградата и се нахрани да залае, но веднага пак лениво се отпусна и заследи само с очи чуждите хора, които влизаха.

Предвождани от Гроздана, фелдшерът и след него дядо Петър влязоха в хаея. Две жени бързо и почтително се изправиха, щом ги видяха. Едната беше Петра, другата — баба Ангелина, която, между другите си изкуства, знаеше и да бае. Рамаданов не беше разположен сега да се кара със старата знахарка, мина край жените и се приближи до болното. То беше осем-девет годишно момченце, с изпито и бледно лице, с избистрени сини очи, които гледаха мечтателно и скръбно. Тежко халище го завиваше чак до гърдите и върху него бяха отпуснати ръцете му, слаби и отънели. Рамаданов почна внимателно прегледа си. Той обичаше своята професия, гордееше се с дългата си практика и сред най-опасните болести работеше безстрашно и усърдно. Той ставаше тогава груб, придиричлив, нетърпим почти. Но сега фелдшерът изглеждаше съвсем друг — любезен, внимателен и кротък. За него не беше трудно да разбере, че нещастieto е свило гнездото сив тая къща и болестта на това дете не е нито първата, нито последната неволя тука. Той искаше да помогне, колкото може, слушаше внимателно

обясненията на Петра, разпитваше малкия и между въпросите си примесваше и някоя галена дума. Накрай той остави прахове и други лекарства, обясни и как ще трябва да се дават. Детето имаше обикновена треска и никаква опасност нямаше. Но Рамаданов виждаше, че в безпокойствието на майката риде съвсем друга, голяма и скрита мъка. Честният и добродушен човек се трогна и, за да изкаже някак съчувствието си, повтаряше и потретваше наставленията си. Гроздан стоеше настрана, мълчелив и навъсен. Рамаданов ни веднъж не се обърна към него. Баба Ангелина беше издебнала сгодно време и беше си отишла.

Рамаданов тръгна да си ходи. Въпреки всички настоявания на Гроздана, той отказа да вземе пари. Петра донесе едно пиле, подаде го на кехаята и то веднага замлъкна, като удушено в коравите му и научени пръсти. Рамаданов се престори, че не вижда, каза още няколко думи и си замина.

Гроздан и Петра останаха сами. Нещо тежко и безнадеждно изпълни сякаш изведнъж къщата, гнетеше ги и ги отчуждаваше един от други. Петра промени лице, мълчеше и ходеше из къщи с потопени в земята очи. Гроздан също не намираше какво да каже. Сложиха да ядат. Петра почти нищо не хапна, беше скръстила ръце на коленете си, гледаше занесено пред себе си и от време на време изтежко въздишаше. Гроздан беше ѝ казал, че е изгубил делото, че Вълчан взема нивите им. Но той беше казал това, както всякога, Сърдито и с няколко думи само. А тя искаше да знае всичко. Чувствуваше, че беше дошло време да се говори открито и ясно. Но Гроздан мълчеше. Докато Петра прибираще софрата, той влезе в другата стая, изхождаше се, или пък се спираше и разсеяно гледаше увехтелите и бледи украшения по стените. Имаше в един ъгъл дървен иконостас и пред него малко кандило от синкаво стъкло, по-настрана се редяха няколко избелели щампи и между тях една жетварска брада, изплетена от класове. Една рекламна афиша на жетварите „Мак Кормик“ беше закована там още от времето на дядо Добри. На нея се виждаше узряло житно поле червено боядисана жетварка, теглена от великолепно коне. Отколешни и мили спомени идеха от всички Тя вехтории.

Влезе Петра и недоволно и учудено погледна към Гроздана.

— Не зная какво ще правим с това дете — каза тя. — Цяла нощ не е спало. Не затвори очи, не се орахати.

— Ще му мине — равнодушно отговори Гроздан. — Докторът нали каза — треска е.

— Не знам. Какви не сънища съм сънувала нощес, туй проклетото куче цяла нощ е вило.

— Вие за главата си. Куче кога вие, или ще побеснее или ще умре.

Гроздан говореше, без да се обръща, все още загледан към стената. Спокойствието му разсърди Петра и тя изведнъж избухна.

— Ама не мога вече! — извика тя. — Не се търпи вече. Не мога, не!...

Гроздан се възви и учудено я погледна.

— Какво не можеш? Какво има?

— Какво има. Нищо няма, все нищо няма. А поглежда ли ме някой, пита ли ме някой... Затворила съм се в къщи като кукувица. Може ли тъй? Я виж хората: всеки си има добитък, работи си... А ний...

— Гладна и жедна ли си останала? — прекъсна я Гроздан.

— Ох, боже, само туй да е! Не съм гладна, хляб има. Ама какъв хляб — купен... И как се купува, с що се купува...

— Да мълчиш! — извика Гроздан. — Да мълчиш, чу ли?

— Ама ти не знаеш какво приказват хората! Срам ме е да изляза, срам ме е да погледна някого в очите. Боже, туй ли ми е било орисано, туй ли...

Тя не можеше да говори повече, разплака се и скри лицето си в натрупаните до стената дрехи.

— Какво приказват хората, не искам да зная — каза натъртено Гроздан. — А отде земам, де давам, за туй не искам да ме питаш. Ще си седиш в къщи — и толкоз!

Той излезе, мина в хаета и тъкмо щеше да прекрачи прага, обърна се и се вслуша: вътре плачеше Петра. Плачеше с тоя напевен и безутешен плач на жените, който тъй непоносимо измъчва. Гроздан поиска да се повърне, ядосан още повече, но погледът му се спря върху болното. Детето се подигна, обърна големите си очи към собата, бледното му лице се набърчи от болка. „Мамо — разплака се то, — мамо!“

Гроздан излезе на двора. Една минута постоя загледан пред себе си, с тъп и невиждащ поглед. Буря се подигаше в душата му, мислите

му се объркваха и късаха, кръв нахлуваше в главата му и като с чук биеше в слепите му очи. Беше горещо. Задушни вълни като че из пещ полъхваха към него. Той премина из двора, прехвърли се в градината и като подкосен се тръшна под сянката на овошките. Веднага той пак се изправи, погледна към къщи и се вслуша. Плачът на Петра беше престанал вече. Гроздан се отпусна, полегна на едната си ръка и се замисли.

Не за първи път той имаше такива спречквания с жена си. Чувствуваше се виновен и за грубостта си се всякога разкайваше. В упреците и в оплакванията на Петра нищо друго нямаше освен истина. В тях се обаждаше и заговорваше собствената му съвест. Но тъкмо тоя глас той искаше да задуши, да не го чува, да избяга от него. Късно е вече. Неудържимо и стремглаво той отива право в пропастта, не иде ни да се отбие, ни да се спре. Защо тогава да се измъчва напразно? Защо да мисли? По-хубаво и по-леко е да върви тъй със затворени очи и да става каквото ще. Най-после, не той беше виновен за всичко това.

Из улицата се зачуха гласове. Минаваха чета работници. Те бяха все делиормански турци, високи и снажни колоси, които напускаха вече бедните си села и слизаха да търсят работа по големите чифлици из Добруджа. Едни от тях носеха коси, други бяха прехвърлили торбите и ямурлуците си на рамо, сърпове и паламарки бяха подпасани в поясите им. Лятната работа почваше вече за тях. Най-напред те щяха да почнат с прекопаването на кукурузите, после щеше да дойде сенокосът и неусетно и веднага след него — жетвата. А тук те са вече в стихията си. Дванайсет, дори девет души са достатъчни да вървят подир една машина. Може нивата да е много висока и гъста, може конете да са силни и жетварката бързо да застила земята с ръкойки. Тях нищо не ги плаши. Никой няма тяхната сила и никой по-добре не умее от тях да пристяга и завързва големите добруджански снопи.

Дълго време Гроздан гледа след турците. Едрите им фигури тежко се полюляваха в разкъсана и дълга върволица, като на ято жерави. Някоя коса проблясваше на слънцето, или пък едвам-едвам долиташе откъслек от провлечена и страстна ориенталска песен. Един по един те преваляха оттатък хоризонта. Тежък труд очакваше тия хора. Немилостиво щеше да ги гори слънцето, яките им тела щяха да се къпят в пот, мускулите им щяха да се обтегнат до скъсване. Но срещу това тегло те отиваха радостно и с песни. И наистина, има нещо

хубаво и сладко в труда, това юнашко доволство, което познават само здравите, силни и работни хора. Това отколе неизпитано чувство изведнъж обхвана Гроздана. Той се поизправи, очите му се оживиха, по цялото му тяло преминаха бодри и сладостни тръпки. В жилите му бликаше сила, ръцете му искаха коса или сърп. Но тоя порив изведнъж угасна. Нищо не го зовеше и нищо не го чакаше в полето. Тая година той нищо не беше сял. Няма да сее и занаяпред. Той няма ниви вече. Нивите му са у Вълчана.

Откакто беше почнал да се съди за тия ниви, едвам сега Гроздан усети истинска болка за тях. Нима беше възможно да му ги отнемат? Да му вземат тия ниви, които са негови и само негови могат да бъдат! Той беше израснал на тях. Очите си да затвори — ще ги види тоз-час, тъй както си са: гънките на местността, пътищата, могилите до тях. Той знае пръстта им где каква е, чиста ли е, или примесена с дребни камъчета, знае цвета ѝ, знае вкуса ѝ дори. И младините, и животът му е преминал там. Той хубаво помни и коравите зальци, хапнати на бърза ръка през страшните горещини по жетва, и тежестта на снопите, товарени рано сутрин, когато зорницата още не е изгряла. Тия ниви той ги е работил, знае само тях. Прекрачи ли синура им, все едно че прекрачва прага на къщата си. Сред тях той е като у дома си. Кой може да му ги вземе? Защо? С какво право? Все едно да вземат да му отсекаят една ръка, да му извадят едно око. Тия ниви могат да бъдат само негови. Как може да стъпи там чужд човек и да каже: „Те са мои!“ И кой може да бъде той? Вълчан ли?

Гроздан стана и възбудено почна да се разхожда. Омраза и гняв закипяха в душата му, лицето му потъмня, в очите му заиграха зловещи пламъци. Той не беше вече способен да мисли, неутолима жажда за мъст само изпълваше цялото му същество, кипеше в жилите му, помрачаваше разсъдъка му. Ненавистният образ на Вълчана не се махваше от очите му, дразнеше го и го подлудяваше: „Гад! Змия! — шепнеше Гроздан. — Ще те смажа! Ще те убия!“

ГЛАВА 16

Тиха и топла нощ обгърна селото. Прибра се и последната закъсняла кола, улиците опустяха, угаснаха и сетните прозорци. Почиваше всичко. Неподвижни и сънни, дърветата рисуваха върху ясното небе черните си грамади и високо над тях, като едри елмази, грееха звезди. Покрай стрехите безшумно сновяха прилепи, светулки чертаеха огнените си знаци в мрака. В безмълвната тишина на нощта, напоена с лятна задуха, нищо друго не се чуваше освен песента на щурците. Тия къси, сипкави и плахи звуци идеха отблизо, идеха отдалеч, сливаха се в безбройни струи, издигаха се нагоре, преплитаха се сякаш с лъчите на звездите и наедно с тях трептяха ритмично, монотонно, като че заспалата земя унесено и спокойно дишаше в съня си.

На пръв поглед нищо не отличаваеше тази нощ от другите. Но откъм запад се подигаше гъст и черен мрак, мътна и широка сянка, която бавно застилаше небето на тая страна, гасеше една по една звездите, заличаваше очертанията на хоризонта. От време на време нататък проблясваха светкавици, тогаз полето се откриваше надалеч, виждаха се и запалените краища на тъмни облаци. Отново падаше тъмната завеса на мрака, минаваха няколко минути и след това глухо, като че изпод земята, проецаваше гръм.

Мина се тъй час, може би — два. Нощта беше все тъй тиха и царствено спокойна. Само тъмната сянка на запад все повече и повече растеше. Изведнъж лек вятър разклати неподвижните досега дървета, във въздуха се разтопи и разля преснота и хлад. Нов още по-силен вятър долетя, овошките се разлюляха и зашумяха. Подигна се прах, развяха се и загониха сламки и хартии. Вятърът вече не преставаше. Някъде силно се затръшна врата. Неприбран някой кон бясно препускаше из улиците и цвилеше, чу се нечий вик, който веднага заглъхна, удавен в шума на бурята. Светкавиците мятаха кратки блясъци, сякаш някой размахваше из нощта огнени мечове. Съвсем близо, като че над самото село, оглушително изтрещя гръмотевица.

Из дворищата и харманлъците се зачуха гласове, тук-там заблещукаха фенери. Хората бързаха да затворят добитъка в оборите, прибираха едно-друго под сушина. После всичко утихна, притаи се и зачака. Бурята се усили. Появиха се сега по-ниски облаци, гъсто напластени и черни като пожарен дим и подгонени бясно от вятъра, в един само миг обложиха цялото небе, затулиха всички звезди, угасиха и последния светъл лъч. Всичко се заличи и сля в тежък и зловещ мрак. Започна се фееричната игра на светкавиците. Те се запалваха и трептяха непрекъснато, откриваха навъсеното и гневно лице на небето и в кратките им блясъци можеха да се видят плахо приведените треви, глухостенещите дървета, схлупените и смълчани къщи и наоколо безкрайната равнина на полето, вцепенено и глухо като пустиня. Нямаше вече отделни гръмотевици. Боботеше непрекъснат гръм, оглушителен и страшен, като че огромни скали се рушаха и падаха в някоя пропаст.

Ако светкавиците не го огряваха, можеше да се помисли, че селото повече не съществува. Жива душа не се виждаше никъде. Но из улицата, която водеше към къщата на Вълчана, вървяха двама души. Стъпките им не се чуваха, не ги лаеха псетата, самите те се виждаха само когато блясваше някоя светкавица. На главите им имаше качулки, вятърът развяваше полите на ямурлуците им. Пред тях светкавиците затрептяха по висока каменна ограда, която се стори още по-бяла изпод тъмния гъсталак на овошките. Двамата души се спряха и предпазливо се затулиха край оградата. Те бяха Гроздан и Тачката. Тачката се отдели и безшумно, като че на пръсти, потъна в мрака. Мина се тъй доста време. Гроздан почна неспокойно да се озърта, при всяко блясване на светкавиците се взираше и се мъчеше да съзре някъде Тачката. Най-послед той нечаяно се показва съвсем от друга страна и все тъй тихо и неугадешката застана пред Гроздана.

— Е, как е? — прошепна Гроздан и се наведе към него, за да го чуе.

— Пак вардят — недоволно отвърна Тачката. — И тази вечер нищо не ще може. Трима са.

— Трима ли?

— Трима са. Единия го видях, че се разхожда из двора, друг се покашля към къщи, а една цигара светна към хамбаря. Пазят.

Цигарата, за която говореше Тачката, отново заблещука в мрака. Чу се суха старешка кашлица. Гроздан трепна и вторачено се заоглежда нататък.

— Ей го! — гневно и задъхано зашепна той. — Насам иде. Той е! Той е, нали? Ах, чакай, сега... сега...

Една светкавица блесна и освети за миг всичко наоколо. Прилепен и снишен до оградата, Гроздан надничаше в двора, лицето му беше напрегнато и навъсено, ръката му се протягаше назад и нервно пипаше за дръжката на револвера, запасан на кръста му. Никакво съмнение не оставаше върху това, което той се готвеше да прави. Светкавицата скоро угасна, но Тачката беше сварил вече да хване ръката на Гроздана и да го спре.

— Остави, остави! — тихо му заговори той. — Ела насам, ще ни усетят. Не е той, не. Луд ли е Вълчан да ходи по това време из двора? Някой от чираците ще да е. Ела, ела насам. Друг път ще си видим сметките с него. Нали виждаш? — Сега нищо не можем направи. Пазят!

И двамата замълчаха. Бурята се усили, клонете на дърветата зашумяха и се зачупиха над главите им. Редки и тежки капки заудряха в земята като куршуми.

— Да си ходим тогаз — каза Гроздан.

— Да си ходим ли? Защо? Да идем барем оттатък — прошепна Тачката.

— Къде да идем?

— В черквата. И тъй сме дошли.

— Върви, върви да си ходим!

— Ама сега му е времето.

Гроздан се обърна и се наклони да си отива.

— Чакай де — зашепна Тачката, — нали ще идем.

— Не искам. Ако и черквите почнем да обираме.

Тачката пристъпи още по-близо до Гроздана и почти прилепи лицето си до неговото.

— Слушай бе, човече — и умолително, и гневно зашепна той. — Не ставай дете! За какви черкви ми приказваш, не се ли разбрахме? Ще вземем само венеца. Ще вземем златото на Вълчана и туйто!

Гроздан мълчеше:

— Върви, върви! — шепнеше Тачката. — Стига се е хвалил тоя изедник. Лъже хората, лъже и бога. Ти ли ще го жалиш!

— Да вървим! — изведнъж се съгласи Гроздан и тръгна напред.

Мълвата за златния венец и за баснословната му стойност не даваше мир на Тачката. Споменът за някогашния обир на руския манастир беше разпалил всичката му стръв и той беше решил по какъвто и да било начин да тури ръка на тая скъпоценност. Гроздан отблъсваше увещанията му и не се съгласяваше. Но той беше готов да направи всичко, към което би го тласнала омразата му към Вълчана. Тачката добре знаеше това и нарочно даваше такъв вид на работата, като че и за него по-важен беше ударът, който се готвеше срещу Вълчана, отколкото очакваната корист от кражбата. А това стигаше, за да го послуша Гроздан.

Те дойдоха до черковната ограда и се спряха пред малката вратичка. Тачката се покачи на един съседен плет и оттам бързо се прехвърли в черковния двор. Вратичката се отвори, пусна Гроздана и веднага се затвори след него. И двамата тръгнаха направо из високата трева. Блесна светкавица и откри бялата сграда на черквата и няколко стари гроба наоколо, над чиито кръстове се разлюляваха ниски храсталаци. Бурята като че оставаше отвън, а тук между високите дувари стоеше това глухо и тайнствено безмълвие, което цари в необитаемите места. Изведнъж изтрещя оглушителна гръмотевица. Гроздан и Тачката се спряха и в трепетния блясък на светкавиците плахо се загледаха един други. Дъждът заваля по-силно. Остра миризма на бучиниш изпълни въздуха.

Гроздан и Тачката минаха откъм северната страна на черквата. Там дворът се издигаше и прозорците бяха ниско до земята. Тачката отрано беше се приготвил. Той извади тесто, завито в една кърпа, залепи го на стъклото и натисна с ръка. Чу се слаб пукот, но ни едно парче не падна и не прозвънтя на земята. Но и тази предпазливост беше излишна сред бесния вой на бурята. Тачката провря железния лост в тъмния зев на прозореца и се помъчи да изкриви железните пръчки. Но той беше слаб, умори се скоро и нищо не можа да направи. Гроздан пое лоста от ръцете му. За няколко минути само яките железни пръчки бяха изкъртени и при-кривени нагоре, откри се широка дупка, през която свободно можеше да се провре човек. Гроздан прибра полите на ямурлука си и влезе пръв.

— Влизай! — извика след малко той, като че из дъното на някой кладенец.

Влезе и Тачката. И двамата се намериха в тъмната и празна сграда. Облърна ги топъл и задушен въздух, замириса на тамян. Една след друга следваха светкавиците и във пламваше ослепителен огън, затворен в черните рамки на прозорците. Мракът бягаше из ъглите, открояваше се част от някоя колона, някоя хоръгва или полилей. Виждаше се и иконостасът, където по-ясно от другите светваше жълтата площ на новата икона. Всяка една светкавица откриваше за минута неясния ѝ образ, блещеше по златния венец и отново пак угасваше. Гроздан и Тачката устремиха очи в тая икона и тръгнаха към нея.

Неволно вълнение обзе двамата. Те плахо се заозъртаха, послушваха се със затаен дъх, шепнеха си нещо, без да се чуват и без да се разбират. Няколко минути те се лутаха около иконата и не знаеха какво да правят. Най-после Тачката се съвзе. Той намери един дъсчен стол и го донесе. Гроздан свали ямурлука си, захвърли го настрана, намести по-добре стола под иконата и се покачи. Той извади ножа си и се приготви. Светкавиците трептяха една след друга и огряваха иконата пред него. Той виждаше венеца, виждаше и част от самата икона. Лицето му беше на една височина с нея. Това някак особено му действуваше. И ето, отколешен спомен възкръсна изведнъж в паметта му. Тъй отблизо той беше виждал иконите, когато, дете още, майка му го вземаше на ръце, издигаше го към тях. И той отдалеч още приготвяше устните си, за да целуне. Не изписани и мъртви образи стояха пред него тогава, в живи същества, самите светци, които, кой знае защо, трябваше да стоят постоянно на едно и също място, мълчаха, но гледаха, разбираха и знаеха всичко. Гроздан усети тоя благоговееен трепет, какъвто някога беше изпитвал. Една потайна сила като че го сграби и потегли назад. Той беше готов да слезе от стола и да бяга.

— Хайде де! — обади се отдолу Тачката. — Ти заспа ли там, що ли?

Гроздан се оборава. Този глас беше спокоен и дързък и в него той сякаш чу горчива насмешка над самия себе си.

Той се наклони към иконата и приготви ножа си. Чакаше само някоя светкавица, за да улучи края на венеца и да почне да го отпаря.

Изведнъж цялата черква се изпълни с огън и в същия миг изтрещя такава силна гръмотевица, като че беше ударила в самия покрив. Гроздан трепна и се полюля на стола. Нови светкавици заиграха и той видя острието на ножа си, надвесено над бледно някакво чело. Две очи го погледнаха бързо и скръбно и веднага пак се скриха в мрака. Гроздан бързо отмести настрана ножа си и затърси края на венеца. Ръката му трепереше.

— По-живо, по-живо! — подканяше го Тачката.

Гроздан заработи бързо и трескаво. Всичкото си внимание сега той напрягаше само да не изпусне ножа си изпод венеца. Когато бляскаха нови светкавици, той затваряше очите си. Не искаше да види още веднъж под ножа си онова скръбно лице. Изведнъж бурята достигна невъобразима и страшна сила. Една след друга трещяха гръмотевици, ту тук, ту там, като че могъща и гневна някоя десница все още търсеше мястото, където трябваше да сложи последния си и най-страшен удар. Бурята зави с всички гласове на ужаса. Върху покрива налетяха бесни пориви и нещо заплющя и зачука по него, като че се разсипаха оловени зърна. Заваля пороен дъжд. Вън заплиска и затече вода. Вятърът бляскаше в прозорците, налягаше върху вратите, свиреше из всички разтрози. Из счупения прозорец нахлу струя от студен въздух и ситни капки. Хоръгвите проскриптяха и развяха черните си знамена, кристалите на полилеите зазвънтяха. Под бесния натиск на бурята цялата черква сякаш се огъваше, покривът и стените пукаха, из далечните и тъмни кътове идеха странни и непонятни звуци. Гроздан ставаше по-неспокоен. Той усещаше, че венецът е почти откъртен, наближи лицето си, за да може да види по-добре, и зачака. Блесна светкавица. Гроздан видя ножа си и под него — челото и същите очи, които бързо го погледнаха и в тоя поглед сякаш високо извика и проплака смъртна болка. Отново всичко потъна в мрака. Една нечакана пауза настъпи в бурята. Вятърът спря, утихна всеки шум. Гроздан ясно чуваше ударите на сърцето си. „Какво правя аз!“ — помисли си той. В същия миг отвън прозвуча камбана. Един-единствен удар, който глухо и тихо замря.

— Какво е туй? — попита Гроздан. Гласът му потрепна и се задави.

— Не знам — също тъй плахо се обади Тачката. — Камбаната като че удари.

Зарева отново бурята. Дъжд заплиска още по-силно, затреця гръмотевица. Чу се отново камбаната: един два удара само, които заглъхнаха в шума на вятъра.

— Чудна работа! — каза Тачката. — Чакай да видя какво има.

Той тръгна към вратата, чу се как откачи железните подпорни и отвори. Гроздан стоеше на стола, неподвижен и вцепенен. Кръвта биеше в слепите му очи, хладен пот ороси челото му. Той не смееше да се обърне и да погледне пред себе си. Тачката се завърна и дойде близо до него.

— Въжето се отвързало на камбаната — спокойно каза той. — Люлее се и звъни сама. Вързах я. Хайде по-скоро! Много се бавиш.

Думите му заглъхнаха в гръмотевицата. Гроздан заработи отново. Той искаше да свърши колкото се може по-скоро, наблягаше по-силно с ножа си, бързаше. Но движенията му бяха несигурни, ръцете му трепереха. На едно място ножът се запъна и венецът там не се откъртваше. Обзет от нечакана слабост, Гроздан изохка и спря.

— Не може — каза той. — Запъва се нещо.

— Гвоздей трябва да има — каза Тачката. — Я потегли!

— Не може, не може. Трябва да се види хубаво. Чакай тогаз. Аз ще ти посветя. Можем да запалим и свещ. Никой няма да ни види.

Тачката отиде към пангаря, обарва, тарашува и най-после се завърна. Той драсна кибрит и запали свещта. Слаб и трепетен блясък се разля по лицето и по цялата му фигура. Той беше с ямурлук и с калпак, цял измокрен и кален. Загледан в свещта, той чакаше да се поеме пламъкът. Някаква зловеща и саркастична усмивка изкриви грозното му и косматото лице.

— Че и ний не сме ли християни бе! — зашепна той с тия актьорски движения и мимика, на които беше способен. — Да запалим най-сетне и ний по една свещ като хората! Видиш ли я каква е великденска. Господу, господу по-мо-лимся!

Гроздан го гледаше изтръпнал и смаян.

— Чакай да видим сега — продължаваше Тачката, като поднасяше свещта към иконата. — Какво ме гледаш такъв? Никой няма да ни види, не бой се! И във свети, и тук свети. А! Че ти си го откъртил вече. Държи се съвсем малко!

Разкритен и смачкан, венецът се крепеше само на единия си край. Предишното му място се очертаваше от многобройни кръстосани

драскотини, оставени от ножа. Тачката приближи още повече свещта. Пламъкът затрептя, заиграха сенки и блясъци по гланцираната повърхност на иконата, чертите на лицето сякаш се оживиха, в очите загоря огън и те устремиха своя благ и кротък поглед. Гроздан гледаше, развълнуван и смутен. Изведнъж очите му се втренчиха на едно място и се разшириха от ужас: нещо червено и мокро светеше върху самото чело на иконата. Гроздан изпъшка и не слезе, а просто се строполи от стола. Бледен, с изкривено от уплаха лице, той гледаше към иконата.

— Какво стана? Какво има? — учудено и смутено питаше Тачката и гледаше ту него, ту иконата.

— Кръв... кръв има там! Не виждаш ли? На челото...

Тачката премести свеща и внимателно се вгледа в посоченото място. На самото чело на Исуса, там, гдето косите се разделяха на път, блещеше няколко капки мокра кръв. Тачката изкриви глава и се зачуди. Той се обърна, изгледа Гроздана от глава до пети, погледна иконата и после пак Гроздана. Той търсеше, съобразяваше нещо. Изненадата и страхът на лицето му малко по малко се изгубваха и се заменяха с насмешлива весела гримаса.

— Ех, че си смешен, Гроздане — каза той. — Разбира се, че ще има кръв. Че ти си се одраскал и не си усетил. На, виж ръката си!

Гроздан се погледна: дланта на дясната му ръка беше зачервена от кръв, виждаше се и малка раничка.

— Наистина — каза той. — Порязал съм се. Пък си рекох... Гледай, ама работа, а!

Той се успокои, погледна Тачката и след това и двамата се разсмяха.

Венецът се крепеше слабо. Тачката го дръпна и го откъса. После той слезе, почна да го оглежда, обръщаше го и го подхвърляше на ръката си, като че искаше да определи горе-долу тежестта му. Златният лист ярко блещеше в нечистите му ръце. Той продължаваше да го гледа и щастлива и самодоволна усмивка заигра на лицето му. Най-после, както всеки вещ познавач, извади ножа си, направи няколко драскотини по венеца и отблизо ги разгледа на свещта. Няколко пъти подред той повтори това. Изведнъж раздразнение и яд сбърчиха цялото му лице.

— Дявол да го земе — извика той. — Туй не било злато! Никакво злато не е! Не е, не е! Сребро е и отгоре само малко позлатено. Ах, тоз дърт шарлатанин, тоз лъжец! Виждаш ли го, и тука си показал... Не, не е злато! Тю!

Той цъкаше с език, тюхкаше се. Но Гроздан не го чуваше. През всичкото време, докато Тачката беше стоял със свещта под иконата, Гроздан беше гледал само нея. Виждаше я за първи път. Виждаше узрелите жълти ниви, приведените пълни класове. И сред тях върви Исус. Господи, как гледаха тия скръбни и благи очи! На челото му светеха алените капки кръв, обграждаха го драскотините от ножа. Но всичко това не променяше с нищо лицето му. Не отгонваше и не намаляваше тая съсредоточена мисъл, тая голяма любов, с която той гледаше готовите за жетва ниви и ги благославяше. Гроздан гледаше изумен и вцепенен. Къде беше виждал той всичко това? Беше го виждал, но кога, как? Умиление изпълни душата му. Как можа да дигне ръка против него? Защо е дошъл тука? Обзе го отчаяние, голяма и страшна рана сякаш се откри в душата му и я обля с непоносима болка. „Грях е това, страшен грях!“ — викаше и стенеше нещо в него. Той не можеше да откъса очите си от иконата и от минута на минута вълнението му се усилваше.

Тачката продължаваше да оглежда венеца и да се вайка. Обхванат от неудържима омраза, Гроздан се спусна към него и угаси свещта в ръцете му.

— Да си вървим! — викна му той и грабна ямурлука си. — Да си вървим! По-скоро!

— Чакай, що угаси свещта? Не видя ли, че не е...

— Върви, ти казвам! — извика пак Гроздан.

Той беше силен и просто го повлече със себе си. Тачката долови в гласа му тая властна и непреклонна воля, която той добре познаваше, не разбираше добре отгде идеше нечаканият му гняв, но се подчини. Излязоха навън. Посрещна ги хладен и пресен въздух. Валеше още, но вече без вятър, равно и тихо. Светкавиците припламваха по-рядко и гръмотевиците глъхнеха надалече. Бурята беше преминала. Гроздан и Тачката прекосиха черковния двор и излязоха на улицата. Винаги предпазлив и съобразителен, Тачката се спираше често, послушваше се и се оглеждаше на всички страни. Той се забави и остана назад. Гроздан крачеше пред него широко и бързо и не обръщаше внимание

на нищо. Той! кривна на едно място и пое пътя за у дома си. Тачката свирна подире му. Гроздан се спря и го зачака.

— Е, туй нещо не си чини труда — зашепна Тачката, като се приближи и показа венеца под ямурлука си. — Какво ще го правим?

— Прави го каквото щеш — сопна му се Гроздан. — Мене нищо ми не трябва.

И без да прибави дума повече, той се обърна и продължи пътя си. Тачката погледна подире му учудено, поклати глава и, като се озърна още веднъж насам-на-татък, бързо заситни с леките си и безшумни стъпки. Светкавиците хвърляха кратки синкави блясъци, в листата на дърветата шумолеше дъждът. Някъде из селото пропя петел.

ГЛАВА 17

Гроздан се върна в къщи, свали мокрия си ямурлук и без да се съблича, тръшна се и легна на одъра. Той беше сам, Петра спеше отвъд, при болното. Вместо да се успокои, страхът и безпокойствието му още повече пораснаха. Главата му гореше, косите лепнеха по челото му и той не можеше да разбере дъждът ли беше го измокрил, или пък горещ пот го обливаше. Не беше ли ги видял някой? Нямаше ли още утре да ги заловят? Подобно малодушие той никога не беше изпитвал и това го ядосваше. Внимателно и под ред, като се мъчеше да бъде спокоен, той си припомни всичко. Работата беше извършена добре и предпазливо. Освен това, нощта беше тъй тъмна и вятърът тъй силен, че никой не можеше ни да забележи, ни да чуе нещо. Следи от стъпките им не можеха да останат, защото дъждът още валише и щеше да ги заличи. Тачката пък не е вчерашен, за да позволи да намерят венеца у него. Опасност нямаше никаква. Най-доброто и най-умното, което той можеше да направи, е да легне и да си почине. И Гроздан, повярвал, че всичко това е достатъчно да се успокои, метна постелката над себе си, затвори очи и се приготви да заспи.

Но сънят бягаше от него. Умът му гореше и мислите му постоянно се връщаха към едно и също нещо, подобно на нощните буболечки, които налитат върху пламъка на лампата. Едно видение не се махваше от въображението му и както и да се мъчеше, не можеше да го отпъди. И сега, щом затвори очи, с поразителна яснота то отново се възправи пред него. Той виждаше пак иконата, виждаше я тъй, както беше я гледал, когато Тачката държеше свещта под нея. Жълтееха се узрелите ниви и сякаш нямаха край. Сред тях върви Исус. Умиление и някаква светла радост обливат душата на Гроздана, той добре знае, че и друг път е изпитвал нещо подобно, струва му се, че и друг път е виждал и самия образ на Исуса, точно тъй, както беше изписан на иконата. Но венецът беше откъснат от собствената му ръка и неговият нож беше издълбал тия безбройни драскотини. Кръвта стои още. Гроздан е готов да извика от болка, души го някакъв смътен и

непонятен страх. И кой знае защо, както по-рано, тъй и сега, наред с видението на иконата той виждаше и образа на баща си. Старецът е грохнал и убит, като след някоя тежка работа, лицето му е посърнало, очите — скрити под побелелите вежди. Отчаян и сломен, той скръбно поклаща глава. „Грях извърши ти, синко, говори той, голям грях.“

Гроздан охкаше, мятеше се ту на една, ту на друга страна. Видял много опасности през живота си, извършил не едно престъпление вече, задушил отколе глас на съвестта си, тоя необуздан и безстрашен човек из литваше сега панически страх на силен звяр, попаднал в примка, мрежата на която му се вижда тънка и слаби, но която го омаломощава и задушаваше. Ненавикнал да мисли и да си дава ясна сметка за преживяванията ся той не можеше да долови същността на мъката си. Самата кражба малко го занимаваше, за омразата си към Вълчана почти беше забравил. Дори и случката с на раняването му и капките кръв на челото на иконата нещо, което тъй много беше го изплашило, сега му се виждаше незначително и дребно. Но странното видение на Исуса не се махваше от очите му. И мъчно му беше до сълзи, и онемялата му съвест викаше и се бунтуваше сега против един грях, непоправим и страшен. Образът на баща му стоеше неотлъчно пред него, като неумолим съдия, от когото нищо не можеше и не трябваше да крие. „Грях извърши ти, синко — говореше той, — голям грях!“

Но къде и в какво най-после беше тоя негов грях? В това, че беше откраднал венеца ли? Крадеше той не за първи път. Или защото тази кражба беше извършена в черква? Но и това малко го смущаваше. Невярващ гой не беше, но пък и сам не знаеше добре как и в какво да вярва. Познаваше много хора, които и постеха, и ходеха редовно в черква, минаваха за набожни и за големи праведници, а най-тежки грехове се вършеха пак от тях. Злината и отровното жилище на такива светци той сам беше изпитал. Да постъпва като тях, той не искаше, защото това не беше вяра, а лицемерие и лъжа. Радулов не се боеше да осъжда и да хули най-безмилостно подобни християни. Право и хубаво говореше той, макар че понякога беше някак страшно да се слуша, Гроздан беше готов да се съгласи с него за всичко. Но учителят отиваше много далеч и в последната крачка, която той нехайно и без всякакъв страх правеше — там вече не всеки можеше да го придружи. Дълбоко в душата си Гроздан чувствуваше, че да се отрича всичко не

трябва, че бог има и че без вяра не може. Това не беше съвсем ясно за него и неговият ум нито можеше, нито се опитваше да го разбере.

Неговите мисли за тия отвлечени неща добиваха малко по-определена форма, когато си мислеше за баща си. А спомените му за него бяха тъй живи сега. Старецът беше искрен и честен в душата, ясно и просто гледаше на всичко. За него вярата не беше нещо придобито и научено, не беше само обред и книжни предписания. Не беше тя и в честото ходене на черква, ни в постите, ни в курбаните и в задушниците. Тия работи той не смяташе излишни, но ги предоставяше на жените и на попа. Вярата за него беше неделима спътница на работата му. Изправяше ли се пред сеитбите, високи гъсти, изкласили и налели едро зърно, той сваляше калпака си, прекръстваше се бавно, набожно и казваше: „Сполай ти, боже! Хубав спор и берекет ни си дал!“ Това беше и благодарността, и молитвата му. Тъй благоговейно и смирено той не би стоял в черква и на най-големия празник. Две-три думи казваше само той, но те бяха сърдечни и топли, искрени и правдиви, защото идеха направо от сърцето.

Случваше ли се пък суша, мор ли ходеше по добитъка, градушка ли убиваше нивята, или пък друга някоя тежка напаст се надвисваше над хората, дядо Добри не роптаеше: „Ще търпим, божа воля е!“ — казваше той, утешаваше се лесно и сред най-големите злочестини оставаше си твърд и непоколебим. Тръгнеше ли на път, преди да се качи на колата и да поеме юздите на конете, той се прекръстваше набързо, но набожно. Можеше да бъде най-лошо време, виелици и преспи можеха да затрупват пътищата, можеха да го заплашват какви не опасности — той не трепваше и не се боеше от нищо. Той беше спокоен и безгрижен, защото беше вече предоставил участта си в ръцете на бога.

Гроздан познаваше добре силата на тая вяра. Някога и той сам постъпваше също тъй, както беше запомнил и видял от баща си. И вършеше това не по подражание, не за обичай, а тласкан от една вътрешна нужда. Неведнъж и той, изправен пред слога на узрялата й готова за жетва нива, преди да размаха косата си из нея, той се спираше, сваляше шапката си и се прекръстваше. Един-два мига оставаше тъй неподвижен и записан. Сухо прозвънтяваха класовете, натежали и приведени към земята, нивата сякаш мълвеше нечути и неразбрани думи на радост и на блаженство. Много труд беше

положил той, докато види тоя обилен и златен плод. Но всичко това само на неговия труд ли се дължеше? Незнаен и несигурен е всякога краят на земеделската работа.

Зарови ли веднъж семето в земята — не човекът е вече господарят. Може студове и мраз да изсушат крехките кълнове, може дъждове и киша да удавят избуялите ниви, може вятър да ги опали и суша да ги изгори. Или пък, запазени от всичко, узрели и готови за сърпа — и ето черен облак се задава, святка се, гърми. Дъжд ли ще е или градушка? „Боже! — викаш тогава — върни го, отведи го настрана!“ Не стопанинът, а бог отглежда тоя плод, той го пази, той го дава. Как гъста и висока е нивата, как тежат и се превиват пълните класове! Гледаш, радваш се, сълзи идат на очите ти. Може ли да не помислиш за бога? Може ли да не се прекръстиш? Неговото присъствие се усеща. Той е тук, той пристъпва между нивите... Същият, същият тоя образ — благ, кротък и благославящ... Той е, той!...

Гроздан скочи и приседна на леглото. Мислите му бяха добили извънредно голяма яснота. Сега вече той разбираше и си обясняваше всичко. Често се случва да чувстваме нещо, без да можем да го определим или изкажем. И една дума само, едно далечно подсещане изведнъж прави ясно това, което е било подсъзнателно и скрито. Нещо подобно беше станало с Гроздана. Едвам сега той разбра защо образът, който беше видял на иконата, не изглеждаше нов за него. Дотогаз той не би могъл да каже, че го е виждал. Но той беше го чувствувал, беше го носил в себе си — неуловимо, неясно. Определен и завършен тоя образ той виждаше сега в иконата. Той не беше му чужд. Той се раждаше в душата му, из спомените му, и сам Гроздан не можеше вече да прави разлика между сегашното и виденото по-рано. Не само пред други, но и пред себе си той би се кълнал, че неведнъж и точно тъй го е виждал. Той застава на слога на узрялата нива. Усеща същото това умиление, благодарност и благоговение. Всичко той си припомня ясно и като че вижда сам себе си. В едната си ръка държи шапката и косата, с другата — бавно и замислено се кръсти, и ето из жълтите вълни на класовете изправя се и пристъпва същият тоя образ. Същият, същият! И той дигна ръка против него! Извади нож, ударя го и го забива с всичката си сила, откъса и смъкна венеца. Оскърби и похули бога — бог, който се явява сред узрелите ниви и благославя хляба! Как можа

да извърши това? Само тук той чувствуваше съществуването на бога, виждаше го, вярваше в него. Всичко друго може да е лъжа, може да се отрече, може да не се зачита. Но не и това. По-страшно и по-тежко престъпление не може и да има. Как можа да го направи? Неумолим и строг, образът на баща му се изправяше пред него. „Грях извърши ти, синко, говореше той, голям грях!“

Гроздан се хвърли отново на леглото и зарови лицето си във възглавницата. Никога той не беше се чувствувал тъй злочест и тъй отчаян. Да можеше, заплакал би с глас, със сълзи. Престъплението, което беше извършил, му се виждаше от минута на минута по-страшно, по-непоправимо. Той беше вършил и други престъпления, но никога не беше се разкайвал и съвестта му си оставаше спокойна. Защо тоя грях падаше сега върху него като огромна скала, готова да го премаже? Толкоз тежък ли беше сам по себе си, или пък върху него се сгромолясваше тежестта и на всичките му досегашни престъпления?

Гроздан започна да изрежда в паметта си всичко, което беше се случило с него от две години насам. Измъчен и злочест, той изгуби предишната вяра в себе си и на миналото си искаше да погледне не със свои очи, а с тия на баща си. Нека той сам съди за него безмилостно и строго, но справедливо. И Гроздан тъй беше увлечен в мислите си и тъй възбуден, че ясно виждаше покойния старец до себе си, като че те седяха наблизко един до друг и, както някога, си приказваха. Гроздан искаше да почне от самото начало. Може би първият опасен завои, първата грешка беше направена в деня, когато той поиска да събере около себе си всички недоволни и бедни селяни и с тяхна помощ и за тяхно добро да урежда селските работи. Зле ли беше намислил? Нима гой, баща му, би отказал подкрепата си за която и да било обща работа, нима би върнал празен някой сиромаш, който се е обърнал към него за крина жито, за добитък или за малко пари? Разбира се, че не. Из тоя път той беше тръгнал по неговите стъпки.

Лошото дойде по-късно. Той напусна работата си, започна да пие, разори се, скара се с всички. Най-после посегна на чуждото, започна да краде. Той, синът на дядо Добри — най-честния и най-правия човек, — другар на Тачката и крадец! Но крив ли беше той за това? И всъщност, както говореше Радулов, кое хората наричат добро и кое зло? През целия си живот Вълчан беше вършил само неправди и престъпления. Даваше пари с безбожна лихва, даваше една крина жито

за две и за десет. Тъй беше и забогатял. Нима това не беше кражба? И само това ли е? Само това ли е? Гроздан повтаряше тия думи, ясно виждаше пред себе си образа на баща си и сякаш чакаше отговор от него. Старецът, загрижено загледан пред себе си, недоверчиво поклати глава и както приживе — бавно продума: „Всяка коза за свой крак виси. Вълчан наистина е лош човек.“ „Без право той взе нивите ми — продължаваше Гроздан, — остави ме на поляната. Изедник! Лъжец! Решил съм да го убия! — Угасналите очи на стареца, замрежени от надвисналите вежди, се потопиха в земята. Той нищо не каза. — Аз затуй послушах Тачка-та, говореше Гроздан, защото не исках да го оставя да се гаври с бога. Затуй взех венеца.“ „Не го взе, отвръщаше баща му, а го открадна. Даденото от Вълчана на черквата не е Вълчаново вече. Грях извърши ти, синко, голям грях!“

Гроздан изпъшка и се превъртя на леглото. Видението на Исуса отново се изправи пред него. Душата му се окървяваше от болка. След толкова мъчителни лъкатушения мисълта му най-после откриваше истината. Извършеният грях беше непростим и тежък. Живите нямаше да му простят, против него беше и паметта на покойниците. „Слушай добре, казваше приживе баща му, аз мога и от гроба си да те прокълна!“ И той щеше да направи това. Против него бяха всички. Той оставаше сам, прокълнат и отвергнат, беззащитен и слаб срещу справедливия и страшен гняв на бога. Той прощава много, много търпи. Но има грехове, за които възмездие никога не закъснява. Суеверният страх не беше чужд на Гроздана. Той се събуди у него с всичката си сила и подклаждан от уязвената му съвест, хвърляше го в нетърпими болки, рисуваше пред него поразителни и страховити картини. Обзе го малодушие и слабост. Той повярва, че престъплението му е открито, че още утре всеки можеше да го посочи с пръст и да каже: „Той е!“ Една ръка, по-силна от човешката, щеше да го залови и обуздае за всякога.

Отново той почна да преповтаря в ума си кое как беше станало. Искаше да намери нещо, което да изкупи и намали поне малко вината му. Но той беше много изморен, мислите му се късаха и се объркваха. Един път оставаше ясен и открит пред него: да бяга. Севендишката гора беше близо до Люляково и оттам до границата е само на една крачка. Гроздан познаваше местността най-добре. Има една пътека, която започва от Герганин гроб, спуска се и завива надолу из дола.

Гората там е гъста, клонете на дърветата се преплитат, хвърлят зеленикава и хладна сянка и пътеката върви като из някоя пещера. Жива душа не се вижда, ни човек, ни звяр. Но ето гората се свършва и широка поляна се открива. Наблизо пасат говеда, нагазили в гъста и висока трева. Чия е тая чърда и няма ли да го познае говедарят? Гроздан иска да се повърне и да заобиколи. Едър и охранен бивол се изпречва на пътя му. Той издига глава, очите му гледат тъпо и страшно, опашката се гърчи и бие по хълбоците му, като змия. Изведнъж биволът навежда глава, размахва грамадните си рога и се спуща върху Гроздана. Примрял от страх, без да усети сам как е станало това, той се озовава върху някакъв чердак от сухи и гнили дървета. Люлее се и пука несигурната постройка, готова да рухне всеки миг. А биволът е още долу, разярен, рие земята с копитата си, размахва грамадните си рога. Изведнъж Гроздан се вижда на хубав кон и лети като вятър из полето. Нечакано конят се сепва: току под копитата му зее баталясал кладенец и валчеста дупка се тъмнее между бурен и къпини. Пръстта се рони изпод нозете на коня, напразно животното сили и се тегли назад, земята се руши, пропастта се открива, по-дълбока, по-страшна, той пада...

Гроздан се събуди изпотен и разтреперан, сърдето му трепкаше като птичка в гърдите му. Той се оборава и облекчително въздъхна. Развиделяваше се. В прозореца гореше червенината на зората. Вrabци чуруликаха под стряхата.

ГЛАВА 18

В околността на Люляково имаше една голяма и висока могила. Такива могили имаше още много, но те бяха по-ниски, разораваха ги наедно с нивите и лятно време почти не се забелязваха сред общата зеленина. На голямата могила не можеше да се изкачи плуг, тя си оставаше покрита с трева, изглеждаше по-тъмна, ясно очертана и нейният огромен силует продължаваше да владее над полето. Пътникът неволно спираше очи на нея, орли и ястреби кацаха и почиваха на върха ѝ.

На тая могила стоеше сега Гроздан. Нямаше друго място, откъдето да се откриват такива необозрими далечини, нямаше друга местност тъй безлюдна и пуста, както тая. Гроздан не мислеше ни да бяга, ни да се крие. Той не можа да стои в къщи, излезе, ходи дълго време напосоки и най-после се спря и седна тука. Той беше се изкачил на самия връх на могилата. Пред него полето незабелязано се снишаваше, бягаше далеч, минаваше мерите на близките села и дълбоко някъде на хоризонта се топеше в неясни, мъгляви очертания — непознати, тайнствени места, които сякаш бяха от други свят. И това поле, догдето очи стигат, беше покрито само с едни ниви, зелени, гъсти. Колкото бяха по-близо нивите, толкоз изглеждаха по-светлозелени, по-сочни и сред тях, като кървави реки, се червенееше цъфнат мак, а на друга страна — като злато блещеше на също такива потоци, жълт синап. Духаше лек, прохладен вятър, небето беше синьо, дълбоко. Над разлюляното море на нивите плуваха бели облаци, като кораби.

Гроздан като че не забелязваше всичко това. Той гледаше в земята и продължително се замисляше, подигаше очи в далечината и нищо не виждаше. Отдавна той стоеше на това място. Отдалеч ризата му се белееше сред тревата, като голяма гъба или камък. Отблизо пък, ако би могъл да го види някой, лесно би разбрал, че в тая неподвижност е скрита буря, че той изглежда човек, който е убил или ще убива. От безсъницата и от преживените мъки лицето му беше

посърнало и бледо, разбърканите му коси бяха полепнали по челото му. Колко време беше стоял тъй, не знаеше, не му идваше и па ум да стане и да отиде другаде.

Наоколо беше тихо. По небето минаваха облаци, грамадните им сенки бавно пълзяха по земята и заливаха нивите. Наоколо се въртяха няколко ястреби и не губеха надежда, че тоя човек ще се махне и ще остави на тях върха на могилата. Времето незабелязано течеше. Наблизо в един синур някакво птиче се обаждаше по един особен начин: самото то не се виждаше из тревата прозвучаваха най-напред три къси и меланхолични ноти, след това — четвърта, по-висока и по-продължителна, скръбно замираща като горък и безутешен въпрос. С малки паузи, тия звукове се продължаваха настойчиво, монотонно. След тях тишината ставаше още по-дълбока.

Мина се тъй доста време. Изведнъж из нивите излезе някакъв човек, спря се в подножието на могилата, погледна нагоре и извика:

— Хей, кой си ти там?

Гроздан се стресна и подигна глава. Една минута гледа човека, без да го познае, и най-после разбра, че е Монката.

— Гроздане, ти ли си? — викаше той. — И аз ще хода там.

Той почна да се изкачва по могилата и Гроздан повече не го виждаше. Не му беше ни до разговор, ни до среща с когото и да било, но нямаше вече как да избяга. След малко Монката, поизпотен и заморен, но весел, стоеше пред него. Калпакът му беше юнашки накривен, в едната си ръка държеше сноп зелена ръж, изтръгната из корен.

— Че какво правиш тук? — заговори той. — Не мога да те позная. Гледам, гледам — тоя човек, казвам си, заспал ли е, умрял ли е. Чак когато се изправи, тогаз те познах. Май като че си спал, а?

Той все се усмихваше. Гроздан още не беше сварил да му отговори, но с мъка се усмихна и той.

— Ходих в Загорци — продължи Монката. — Там спях. Връщах се, пък рекъх, чакай да се отбия да видя нивите. След тоз дъжд вече — здраве им кажи. Я гледай!

Той издигна ръжта, която носеше, и я показа на Гроздана. После я приравни със себе си, опря корените ѝ до земята, а класовете оправи нагоре: върховете на ръжта надминаваха раменете му.

— Виждаш ли? От мене по-висока. Голям берекет, голямо чудо, ти казвам. Дано само дядо господ го запази.

Той погледна ръжта, погледна Гроздана и пак се усмихна.

— Ще я занеса в кръчмата, нека я видят всички. А ти какво си подранил тъй? Да не отиваш в Загорци?

— Имам и аз една нива тъдява — отвърна Гроздан. — Оставил бях я за сено. Искам да видя как е.

— Че нали я даде на Къня? — учудено и без всяка задна мисъл попита Монката. — Взел си парите за сеното, какво ще му гледаш вече.

— Оставих и за себе си малко. Добро сено прави. Пък таз година, дето се казва — и на камък трева поникна.

— Голям берекет, голямо чудо, ти казвам! — повтори Монката и пак повдигна ръжта. — Да бях сял повечекко я! Ама и колкото и да е, сполай ще речем. Хубаво е. Та сеното искаш да видиш, а?

Гроздан не го чу и не му отговори. Монката го погледна: едвам сега той можа да забележи колко измъчено и посърнало беше лицето му. Усмивката на Монката се изгуби, в погледа му се появи състрадание. Той седна близо до Гроздана, сви цигара, предложи и нему табакерата си. Няколко минути и двамата мълчаха.

— Гроздане — почна Монката със съвсем друг тон. — Все исках да те попитам, кога те видя. Какво стана работата ви с Вълчана, за нивите де? Истина ли е, че Вълчан спечелил делото?

— Истина е. Спечели го.

— Спечелили го? Вълчан! Гледай, гледай! Е, иди кажи сега, че има правда на тоз свят. А! Лош е тоз дъртак, не е прав чияк и туйто! Е какво мислиш да правиш сега? Ще продължиш делото, нали? Ще го съдиш ти пък сега.

— Да го съдя ли? Не. Него съд го не лови. Ще видя какво ще правя. Ще си помисля.

В гласа му прозвуча повече отчаяние, отколкото закана. Монката го погледна с непристорено и искрено участие.

— Слушай, Гроздане — заговори той, като се мъчеше да бъде колкото се може по-убедителен. — Послушай ме: остави! Остави и повече не се разправяй с тоз човек. Не ти трябва ни съд, ни кавга. Щял да вземе нивите или ги взел вече — нека ги вземе. И той няма да види добро от тях. Ти съвсем без ниви не си. Голямата нива в Мимерлика

остава ли? — Остава. А на Порешкия път? — И тя остава. На Чалъюк? — Остава. Е, стигат ти я! Малко ли са тез ниви? Аз повече ли имам?

Гроздан мълчеше, но нищо не показваше, че не иска да слуша Монката.

— Аз повече ли имам? — продължаваше той. — И на половината нямам. Имам там едно-две парчета, колкото да се завърти плуга в тях. И пак съм добре, слава богу. Посея малко, прибера ей го. Вадя и камъни — на, виж ръцете ми какви са. Трябва да се работи, няма що. Ама трая, не искам да знам никого. И децата ми гладни не остават. Имам си доволно всичко, живея. А като му доде реда, нали знаеш — и попиваме си, и си поиграваме.

Монката се усмихна, усмихна се и Гроздан.

— Ти мене слушай — още по-сърдечно подзе той. — Остави тия съдилища, адвокати и не знам що. Залови се мъжки за работа и не се бой. Ниви имаш още, стигат ти. А хора и приятели сме — ще се приглеждаме, ще си помагаме.

Монката се побави още малко и стана.

— Аз ще си ходя — каза той. — Ти нали ще гледаш сеното? Да слезем наедно.

Долу на пътя те се разделиха. Монката размаха пак ръжта.

— Ще я занеса да я видят всички — каза той и се засмя. — Голям берекет, голямо чудо, ти казвам!

Той се обърна и пое пътя за селото. Гроздан тръгна към нивата. Той знаеше, че Монката ще занесе тая ръж право на кръчмата, ще я окачи на стената, ще дойдат много хора, ще я гледат. След това ще се почерпят, ще поприказват през коя друга година нивите са били пак тъй високи, няма ли да полегнат и няма ли да остане тънко зърното. Може би тогаз ще стане дума за обира в черквата и Монката ще каже, че го е виждал тука. Но Гроздан малко се загрижи за това. Той се обърна и погледна още веднъж след Монката. Той вървеше бързо, размахваше ръжта в ръката си и от време на време я поглеждаше, като че искаше да каже пак: „Голям берекет, голямо чудо, ти казвам!“

Гроздан помисли една минута и бавно продължи пътя си. На лицето му се появи същата усмивка, като у Монката. Равнодушен досега към всичко наоколо, той почна да се заглежда в нивите, радваше се на това небивало плодородие, преценяваше и сравняваше с окото на опитен и вещ познавач. Всички ниви бяха добри, но все пак

малка или голяма разлика можеше да се направи между тях. Там, където оранта е била по-дълбока, семето чисто и засято равномерно, нивата беше гъста, равна и наситено зелена. Там пък, където работата е била по-немарлива и нескопосна ръка е засявала, нивата беше по-слаба, изникнала на гнезда и обхваната от плевел. Все пак дъждът и благоприятното време заличаваха много от тия недостатъци.

Дълго време Гроздан ходи из нивите. Той се спираше и внимателно оглеждаше всичко, увлечен, зарадван, като че обхождаше собствените си сеитби. По едно време той се досети и за сеното, което уж беше дошъл да види. Нивата беше наблизко и скоро той беше пред нея. Тревата беше висока, гъста и след няколко дни трябваше вече да се коси. Една неутолима жажда за работа, обзе Гроздана, сладостни тръпки преминаха по тялото му. Стана му мъчно, че беше продал това сено. Инак той би дошъл тука и с такава радост би се заловил да коси. Тежка, но приятна е тая работа и в нея силата и сръчността на човека могат да добият най-широкият си размах. Хубаво е. Дохождаш рано сутрин, когато по тревата още свети роса и слънцето току-що изгрява. Сядаш някъде да наточиш косата, високият бурен почти ги закрива. Тъй тихо е, че всеки удар на чука ясно и звънко кънти. Изправяш се, още няколко резливи удари с бруса и започваш. Косата се размахва, блещи, съска като змия, тревата поляга и пада под нея. Въздухът се изпълва с миризлив дъх на билки, открива се някое гнездо, или пък уплашен смок се гърчи под косата и бяга. Слънцето се издига и припича. Пот облива не само лицето, но и цялата снага, ризата потъмнява на гърба и лепне. Но в късите почивки, когато брусът набързо изглажда косата, погледът сварва да обгърне това, което остава още, да се порадва и на извършеното вече. Умората не се чувства. Разгаря се все по-голяма и по-голяма жажда за работа.

Гроздан кръстоса няколко пъти надлъж и нашир из нивата. След това излезе на пътя и се повърна назад. Една голяма промяна беше станала в него. Лицето му беше се прояснило, той се усмихваше. Изглеждаше пак така увлечен и вглъбен в мислите си, но тия мисли вече не го измъчваха, а го радваха и ободряваха. Той пресмяташе, съобразяваше, кроеше нещо. Няколко пъти той високо си прошепна с глас: „Монката има право!“ И пак се замисляше.

Беше рано, не му се ходеше още. Той излезе отново при могилата и се изкачи по нея. Един ястреб беше кацнал на върха ѝ, погледна го

недоволно с намръщените си жълти очи и не без мъка се реши да хвъркне. Гроздан легна на същото място, гдето беше по-рано. Той хвърли сега възторжен и пълен с любов поглед наоколо. Отвсякъде полъхваше към него нещо родно, познато и скъпо. Изтегнато до далечните граници на хоризонта, огромно и могъщо, полето вълнуваше буйните си ниви, говореше сякаш и зовеше. „Монката има право!“ — прошепна си пак Гроздан, като че отговаряше на някоя своя мисъл, и се усмихна пак. Земята беше топла под него, тревата шумеше по върха на могилата. Той повече не мислеше, гледаше само полето, чувствуваше се добре, успокояваше се. И също като някое дете, което е плакало дълго време и най-после намира утеха на майчините си скути, той забрави всичко, затвори очи и заспа.

ГЛАВА 19

В същия тоя ден Радулов и учителката от Загорци Райна, наедно с учениците си, трябваше да се срещнат при Крушака — една хубава местност на половината път между двете села. Там имаше развалини на някаква крепост и десетина стари крушови дървета, единственият кът на цялата околност, където пътникът можеше да намери малко сянка.

Пръв пристигна с учениците си Радулов. След малко по върха на отсрещния рид се показаха и учениците на Райна, запусаха се надолу и разноцветните дрехи на децата ярко заблещяха сред огряната от слънцето поляна. Настрани и високо над всички се виждаше стройната и тънка снага на учителката, облечена в бяло и с бял чадър. Радулов ясно различаваше вече всяко нейно движение и особената ѝ походка, стремителна и плавна. Той изкомандува на учениците си и те извикаха ура. Настъпи къса пауза. Отсреща редицата си вървеше спокойно, като че нищо не бяха чули. Изведнъж там се размахаха ръце, затрепкаха като птички шапки и кърпи и довеяно сякаш от вятъра, чу се и тяхното ура, пискливи и тънки гласчета, които не издържаха, скъсаха се и заглъхнаха. Учениците на Радулов пренебрежително се изсмяха и нададаха още по-силен вик.

Радулов вече не обръщаше внимание на тях, а продължаваше да гледа Райна. Лицето му, отначало усмихнато, малко по малко стана замислено. „Защо се съгласих за тая среща — каза си той. — По-добре да не бях дохождал.“ Той си спомни за писмото, което преди два месеца беше писал на Райна, и нейния отговор — онова, на ситно сгънато писъмце, което той беше чел скришом през време на гощавката в училището. „Какво семейство ще бъдем ние — пишеше там Райна, — че най-напред ние за хляб пари няма да имаме.“ На неговото чисто, безкористно увлечение тя отговори с хладната безсърдечна сметка на обикновена практична жена. Не се ли криеше друго зад тоя отговор? Радулов не поиска никакви обяснения, не настоява повече, скри мъката в себе си и няколко време престана да

ходи в Загорци. Но той не издържа и отново започна да се среща с Райна; макар че не отваряше дума за онова, което беше се случило между тях. Показваше се спокоен, нехайно весел, а когато оставаше сам, страдаше както по-рано.

Най-после двете страни се срещнаха и застанаха едни срещу други. Деляха ги само няколко крачки. И едните, и другите се гледаха с голямо любопитство и докато по-малките, момиченца и момченца, стояха на местата си и все още се държаха за ръце, като че се бояха да не се изгубят, по-големите се трупаха напред подтикнати от вроденото съперничество на съседните села, недоверчиво се изглеждаха от глава до пети, сякаш взаимно измерваха силата на мускулите и на плещите си.

Радулов и Райна се срещнаха между двете редици.

— Закъснях, нали? — каза Райна, като сви чадъра си и подаде ръка на Радулов. — Докато ги събера тия...

— То и аз къснях. Тая сутрин в наше село имаше голяма тревога.

— Защо? Какво има?

— Обраха черквата. Нощес я обраха — позапря се Радулов и се усмихна, като видя как очите на Райна се разшириха от учудване. — Имаше един златен венец на една икона, откъртили го и го откраднали. Но остави туй, кражбата си е кражба — но нали са прости и суеверни хора, сега какви не чудесии разправят.

Те отстъпиха няколко крачки настрана и Радулов набързо разказа на Райна всичко, което знаеше за кражбата. Когато свърши, той погледна към учениците и се засмя.

— Ей ги, и те за същото разправят — каза той.

След първите недоверчиви погледи учениците от двете села бяха се размесили и събрани тук-таме на купчини, внимателно слушаха онова, което по-възрастните деца от Люляково разказваха.

Радулов и Райна отидоха при тях, събраха ги и ги заведоха на една поляна. Тук те ги оставиха да се забавляват сами, а двамата седнаха настрана под сянката на една круша.

— Аз не знаях за тая икона — каза Райна. — Нищо не бях чувала. Ако знаях, щях да се отбия да я видя.

Но вие, както разказвате, Радулов, тая икона прилича повече на картина, като че е рисувана от художник.

— Да, прилича на картина, но пак си е същинска икона. И лицето на Исуса е такова сухо, изпусталяло, както го рисуват всички иконописци, и дрехите — и те също. Нивите са направени тъй, че можеш да преброиш зърната на всеки клас. Не, тя е направена като съща икона и тъкмо затова се харесва толкоз на селяните. Важното е, че в нея има смисъл, много голям смисъл. Но да оставим това — каза Радулов и махна с ръка, — да приказваме за нас си. Кога заминавате?

— Не зная. Но щом раздам свидетелствата на децата, ще замина.

— И къде ще отидете?

— Е, Радулов, като че не съм ви казвала. Ще си ида във Варна.

— А после?

— После в София.

— И ще се запишете студентка, нали? — каза Радулов и насмешливо погледна Райна. Тя гледаше настрана и очите ѝ бяха все тъй замислени, каквито бяха, когато слушаше за иконата. „Тя никак не би била хубава — мислеше си Радулов, като я гледаше, — ако не бяха у нея тия черни очи, влажни и замислени, каквито са сега. И тия жълти капчици около очите.“

— А вие, Радулов — какво решихте — попита Райна. — Ще останете ли в Люляково?

Радулов направи някакъв неопределен знак и не отговори. Колкото и да беше тежък животът му през годината, той се привърза към тия места и на драго сърце би останал, ако и Райна дойдеше идещата година.

— Кажете де, къде ще бъдете догодина? — попита пак Райна и едва уловимо се усмихна, но Радулов забеляза тая усмивка.

— Къде ще бъда? — Не знам. В Люляково, на всеки случай, няма да съм. Не ме искат, пък и аз не ща. Места много, ще ида нейде другаде.

Той не беше мислил къде ще бъде занапред, но искаше да покаже, че го чакат само страдания, и прибави:

— Ще ида в някое затънтено село, някъде в Балкана. Искам да съм сам, да не се срещам с хора, да не виждам никого...

— Какво говорите? — учуди се Райна. — Че нали и вие щяхте да додете в София?

— Не, не мисля. Нямам средства.

— Но ще намерите работа, нали казвахте. Ще бъдем пак наедно. Че аз само за това съм си мислила...

Радулов я погледна, като че искаше да проникне в мисълта ѝ. Не говореше ли тя тъй само от състрадание към него? В София тя отиваше, както беше чул от други, да се годява за един офицер. Все пак думите ѝ го зарадваха.

— Ще дода, ще дода — живо заговори той. — Непременно ще дода. Човек може да подивее в тия села. Какво научваме тука, какво прибавяме към себе си? — Нищо. Рушиш се от ден на ден, като някоя стара сграда. А в София е друго. Там е друго...

— Разбира се, театър, концерти...

— Оставете това, то е за други. Мене там друго ме влече. Там ме викат преди всичко убежденията ми. Стига сме гризали като мишки разни книжки и брошури, работа трябва, жива работа. Човек трябва да влезе между самите работници, да живее с тях, да ги опознае. Да види как страдат, как се борят — това е важното. Има много неща, които могат да издигнат човека, да го преродят, да му вдъхнат вяра. Например, една стачка. Или например... Вие, Райна, участвували ли сте в някоя манифестация?

— Не, но съм виждала.

— То е нещо величествено! Представи си: широка улица, музика, червени знамена. И после — дълго шествие, бавно, мълчеливо, без блясък и без ура, като религиозна процесия. Работници — мъже, жени, понякога и деца. Бедно облечени хора, изтощени от труд, с изпити лица. Но очите им — как гледат очите им, каква вяра има в тях! Ето кое е важно за мене, ето де искам да бъда и аз!...

Радулов говори още много и все повече се разпалваше. Отначало, когато малко го познаваше и като го виждаше да се събира със селяни и да пие с тях, Райна мислеше, че той говори тъй, защото не е трезвен. Отпосле тя разбра, че негова черта беше да се вълнува и да се разпалва тъй, когато говори.

Двама ученици додоха при Радулова и му показаха кристали от кварц, които бяха намерили в една скала. Други мислеха, че са намерили още по-рядък минерал, но излезе, че е обикновен червен камък. Докато Радулов се разправяше с тях, зададоха се още няколко ученици, разплакани, зачервени, и още отдалеч и с висок глас се обвиняваха и оправдаваха. Радулов ги умири и ги прати да играят.

След това той замълча и се загледа пред себе си. Лицето му беше станало много бледно и съмненията на Райна, че той е болен, като че се потвърдяваха.

— Кой знай, може да се лъжа пък — заговори Радулов и въздъхна. — Може и в София да не е тъй хубаво, може и по-лошо да е оттука. Право да си кажа, започва да ми омръзва всичко. Работиш, блъскаш се, а нищо не излиза от труда ти. Все се чувствуваш нещо като пето колело. Друго нещо е обикновеният, физическият работник. Той има едно занятие, което владее добре, има здрави мускули и това му стига. За него животът е прост и ясен... Да, ясен... Защо ний мислим, че стоим по-горе от такива хора, а самият им вид ни побеждава? В Люляково има един ковач, прост ковач, но, право да си кажа, не мога да му се нагледам. Къде? — аз в нищо не мога да се меря с него...

Радулов се загледа надалеч, където под ведрата синина на небето се виждаха краищата на нивите, с раз-люлени вълни над тях.

— Или пък да си земеделец — продължи с още по-голямо въодушевление той, — да работиш земята. Че е черен труд и мъка — то се знае. Но тоя труд е достоен за човека, та той го прави човек! Да не мислиш, че говоря за селските идилии, както се описват в книгите. Друго, друго има тука — има пълно приобщаване с природата. Природата и човекът — това е едно и също нещо. Изправиш се, да речем, пред нивата, която си изорал — това не е само пръст, а живо нещо, нещо добро и благосклонно, което разбира и приема труда ти. И тъй е и когато нивата изкласи, когато и тя се радва по своему, тъй е и когато — не дай боже — я очука град. Радостта на земята е твоя радост, мъката ѝ — твоя мъка. Ей това е то живот. Да ходиш по света? Да се учиш? Защо? — Стой си, дето си се родил, и си живеи, както бог те е научил. Живей тъй, че когато подигнеш очите си, да виждаш звездите, а вятърът да лъха лицето ти. Дивей, както живеят тревите. И умри като тях. Като една трева, която пониква, цъфва и най-последно изсъхва и се стопява в същата тая земя, от която се е родила. Това е то! Това е всичкото...

Радулов неочаквано се развесели, погледна Райна и каза:

— Аз ще имам един чифлик. Как-как, ще го имам. Ще ми дойдете ли на гости тогаз? Да, нали? Ще ви посрещна още в града, на гарата. Аз ще нося зелена шапка с птиче перо, полушубка, гетри и

камшик в ръката. Също като агроном. Може и да съм се изменил, но ще ме познаете. „Заповядайте, ще кажа, кабриолетът чака. Чифликът е близко. Само два часа път.“ И ние ще тръгнем, и ще бъде хубаво времето, ще пеят чучулиги и от двете страни на пътя ще се разстилат едни само зелени и буйни ниви. Ще дойдете, нали? — повтори Радулов и се засмя.

— Боже, колко е хубаво всичко това! — неволно извика Райна.

— Но ще дойдете, нали? Обещавате ли?

— Разбира се, ще дойда. Но спечелете по-рано чифлика.

— Това ще бъде — отвърна Радулов и с едно особено натъртване в гласа си прибави: — Понякога човек усещасили в себе си не чифлик, а цяло царство да спечели.

Ново немирство беше раздвижило децата. Към Радулов идеха група ученици, които дигаха голям шум, спираха се от време на време и отново поемаха пътя към мястото на съда. Пострадалият тоя път беше хубавичко едно момче, спретнато и чисто облечено. Лицето му беше издраскано и от носа му още течеше кръв, но по всичко се виждаше, че вината беше негова и ако плачеше, то беше повече от безсилие и оскърбена гордост. Радулов скоро ги помири и ги изпрати да играят при другите. Разплаканото дете беше на поп Доча. Това Подсети Радулова за кражбата на черквата. Той почна отново да разказва за нея на Райна, но говореше най-много за Гроздана, а още повече — за чудната и своеобразна икона на дяда Недка.

ГЛАВА 20

Изведнъж децата прекратиха игрите си, развиваха се и се наизправиха. Всички гледаха в една и съща посока. Радулов и Райна станаха. Учителката извика уплашено и закри очите си с ръка. Долу ставаше нещо страшно. Конете на една кола бяха се подплашили и бясно препускаха. Едри и черни като смола, силните животни летяха с всички сили, колата подир тях трещеше, подскачаше, люлееше се ту на една, ту на друга страна, готова всяка минута или да се обърне, или да се разтроши на парчета. Вътре имаше някакъв човек. Изпуснал юздите, изплашен, изгубил всяка надежда да спре обезумелите животни, той беше се присвил на кълбо, държеше се с две ръце за сандъка и задавено викаше за помощ. Хора нямаше наоколо, Радулов и децата бяха далеч. Конете продължаваха да препускат все тъй лудо, но не излизаха от пътя, за щастие, равен и безопасен. Но наблизко имаше завой. Там пътят ставаше много тесен, при това, от едната му страна имаше отвесен яр, дълбок дол — от другата. Неудържимо и стремглаво, привлечени сякаш от гибелната сила на всяка пропаст, конете летяха право към това опасно място. Ужасът изправяше косите на главата. Едно голямо и страшно нещастие беше неизбежно и близко.

Но там се показва някакъв селянин. Никой досега не беше го забелязал. Той беше висок човек, крачеше широко, ризата му ярко се белееше над кръста и на едното му рамо беше праметната абата му. Трясъкът на колата и виковете като че го изненадаха, той се спря и се обърна. Колата идеше право към него. Една Минута той остана изправен и неподвижен на мястото си, после сне абата си, спусна се срещу конете и замахна с нея. Уплашените животни продължаваха бесния си бяг срещу него, готови да го претъпчат. Високият селянин не отстъпи от пътя и махаше с абата си вече в самите очи на конете. Изведнъж те се поколебаха и без да се спират, опитаха се да възвият настрана. С една удивителна смелост и бързина селянинът хвана юздите и тъй силно ги раздруса, че конете спряха като заковани. След някои напразни и отчаяни усилия още, те разбраха, че не ще избягнат

от тия силни ръце, и спряха. В това време човекът, който седеше в колата, невярващ може би, че конете ще бъдат обуздани, хвърли се и скочи от колата, и скочи зле, защото падна и остана неподвижен, със захлупено към земята лице. Никой не можеше да му помогне, защото единственият човек там, високият селянин, все още се занимаваше около конете. Последван от децата, Радулов вече тичаше нататък.

Но преди той да стигне, друга една кола се зададе насреща из пътя. Няколко души имаше в нея, единият остана при конете, а другите слязоха и като пристягаха поясите си, тичешката се спусна към мястото на нещастieto. Те поеха конете и почнаха да ги разпрягат. Тогава високият селянин отиде при падналия, изнесе го настрана и му помогна да седне. Тъкмо в тая минута стигна и Радулов. Той не вярваше на очите си. Човекът, който беше скочил от каруцата, не беше никой друг, а Вълчан, тоя пък, който му помагаше — Гроздан. Не беше време за смях, но Радулов не можа да удържи усмивката си. Стариият чорбаджия беше доста пострадал. Той беше уплашен и разтреперан, лицето му беше бяло като платно, по челото му течеше тънка струйка от кръв. Той не можеше още да продума, само охкаше и пъшкаше. Гроздан взе едно стъкло с вода от децата, поръси го по Лицето й му Даде да пие. Всичко това той вършеше и една малка усмивка, повече в очите, отколкото на устните си, но беше сериозен и сдържан. Дали защото беше записан, или пък нарочно, той ни веднъж не погледна към Радулова. При Вълчана дойде един от загорчаните, които бяха дошли с колата, а Гроздан отиде към конете.

— Ох, божичко — пъшкаше Вълчан. — Ох! Какво щеше да стане... Ах! Главата ме боли! Главата ме боли много...

— Понатъртил си се малко — каза загорчанинът, в очите на когото също играеше усмивка. — Понатъртил си се. Ще премине. Че как стана тя таз работа, бе, дядо Вълчане?

— Ох, как стана, как стана! Отде да знае човек какво може да му се случи. Ох... олеле, майчице! Ходих на нивата, полека карах, много полека. Чакай, рекох, да направя една цигара. Държа ей тъй дизгините и правя цигара. Конете си вървят полека... ох, боли, боли ме главата... Полека вървят. Изведнъж като каза нещо пррр! Дуган ли беше, дропла ли беше — не знам. Че като казаха сега онези ми ти коне: ще бягаме — иди, че ги спри...

— Че тегли дизгините! Навий ги на ръцете си и тегли!

— Какво ще теглиш! Аз доде усетя, и дизгините паднаха от ръцете ми. Ох, цепи се таз глава, цепи. Добитък е туй, като се уплаши, от нищо не разбира. Че най-лошото ей тука щеше да стане. Виждаш ли го тоя дол? Нейсе, да благодарим на бога.

— А! какво приказваш! — учуди се загорчанинът, като погледна към дола. — Там не кон, не каруца, не човек оставаше.

— Да благодарим на бога! Да благодарим на бога! — повтаряше Вълчан и охкаше.

— Какво ще благодариш на бога — обади се Радулов, — благодари по-добре на Гроздана. Ако не беше той да спре конете, никой не можеше ти помогна.

Вълчан нищо не каза, погледна само учителя и като улови с двете ръце главата си, запъшка пак.

Подпомаган от другите селяни, Гроздан беше впрегнал конете. Животните бяха се поуспокоили, Гроздан седеше в колата и здраво държеше юздите. Помогнаха и на Вълчана да се качи. Колата тръгна към Люляково. Отпред стоеше и караше конете Гроздан, зад него беше Вълчан. Радулов дълго време гледаше след тях и, като се усмихна, каза:

— Ей туй се казва: гарван с гълъбица, ад ужасено рай! Да не бях ги видял с очите си, нямаше да повярвам. Никога нямаше да повярвам.

— Защо? — попита Райна, която стоеше до него, още уплашена и бледа.

— Тия хора са смъртни врагове, карат се и се преследват от години, особено пък напоследък. И право да си кажа, когато видях Гроздан наведен над тоя стар изедник, по-скоро помислих, че той се готви да забие ножа в гърлото му, отколкото... ха-ха-ха! Гледай го ти него, добрия самарянин! Чудни работи стават, на истина, чудни!

— Какво чудно има тука? — каза Райна. — Нима трябваше да остави човека да се убие?

— Тъй е, ако беше друг. Но тъкмо тия дни е най-голямата разправия помежду им. Тоя, старият, е, който го осъди и му взе нивите. Той пък се канеше да го убива. И ето... Пък сега в Люляково вярвам и под камък да го търсят. Нали ви разказах — тая нощ обраха черквата.

— А! Тоя ли е той, Гроздан! — извика Райна. — Че той не изглежда на крадец. Приличен такъв, стегнат. Но право е — силен и страшен ми се видя. Е, дали той е извършил наистина кражбата?

— Подозират го, като всякога. Аз допускам, защото и това е едно отмъщение към Вълчана. Пък и Гроздан достатъчно се е освободил от много предразсъдъци. Тоя човек е способен и умен. Ако имаше повече като него, не щяха да казват, че за нашите идеи нямало почва в селата. Той остава почти без земя, не я и цени твърде, не скърби. Очите му гледат вече към града и към фабриките.

— Нима ще се изселва?

— Няма какво друго да прави. Той изгубва земята си, както ще я изгубят много други като него. Това е закон. И колкото по-скоро стане това, толкова по-добре.

— Не ви разбирам — каза Райна. — Какво говорехте преди малко, какво говорите сега. Нали и сам искахте да станете земеделец? Ами чифликът!

— Ах, да! — призна Радулов.

— Значи, или сега, или тогаз сте били неискрен.

— Не, искрен съм. И много дори. Но какво да ви кажа? Убежденията са си убеждения, а у нас има и вродени наклонности, подсъзнателни сили, които властвуват над всичко. Аз сам чувствавам едно влечение към земята и не мога да отрека любовта си към нея.

— Ново противоречие, Радулов!

— Не, съвсем не. Това е вярно за всички хора, бих казал — и за всички времена. Не е важно тука самото притежание, частната собственост на земята.

Ако някой мисли, че най-голямата радост и любов към нея идат оттука, той се лъже. Селянинът сам може да мисли тъй, но това е повече привичка и заблуждение на времето. Радостта и доволството иде от друго, иде от самия процес на обработването, иде от самата работа. А при каквато и да било форма на собствеността, земята всякога ще се обработва. Такъв е заветът, такова е и проклятието на човека след изгонването му от рая. Тук е и дълбокият смисъл на всичко. Ясно за малцина, инстинктивно долавяно от повечето, всички разбират, че по тоя начин човешкото съществуване добива естественото си оправдание и най-главно, намира мястото си в природата. Човек живее сред нея и наедно с нея. Но да оставим това — каза Радулов. — Думите може да не са точни, може да ни излъжат. Важно е едно: чувството. А то съществува.

Както вървяха бавно и се разговаряха, те стигнаха до същото място, където бяха стояли по-рано. Наедно с тях се прибираха и учениците им. И те още бяха заети с преживяната случка, вървяха на купища и сред тях някои по-големички момчета разпалено говореха, като придружаваха описанията си с жестове, които, явно беше, имитираха Гроздана. Силата и безстрашието му, проявени тъй неочаквано срещу разбеснелите коне, бяха пленили въображението на тия малки герои. По-тихи и по-милосърдни, момичетата слушаха мълчаливо и мислеха повече за болките и за страданията на утрепания старец.

ГЛАВА 21

Тревогата в Люляково след обира беше голяма. Още рано сутринта клисарят Пено беше отишъл, както всякога, за да измете и да приготви едно-друго за утринната. Не без лоши предчувствия добрият човек забеляза още отдалеч отворените нашироко врати. Той влезе вътре, видя набързо извършеното злодеяние и без да се бави, уплашен и бледен, хукна да обади на поп Доча. Но за да стигне у дома му, той трябваше да прекоси почти цяло село. На много места, без да се спира, като викаше високо и отчаяно махаше с ръце, той успя да разкаже на мнозина за станалото. И с тая невероятна бързина, с която се разпространяват новините в село, злокобната вест можа да проникне във всяка къща, преди сам поп Дочо да я научи. Селото с развълнува. И когато поп Дочо, изненадан и разтревожен, бързо крачеше към черквата, съпроводен от Пена, към тях се присъедини и многобройна тълпа от мъже жени и деца. Дойде и Нейко кметът, секретар-бирникът и един общински стражар. Множеството нахлу в черквата. Глъчката утихна. Всички се спряха и се струпях пред олтаря.

Невъобразимо кощунство изпъкна пред очите им. До самите царски двери стоеше новата икона. Тя беше все тъй хубава, както я знаеха всички. Сред блесналото злато на узрелите ниви се изправяше фигурата на Исуса, замислен, благославящ, с кротки и печални очи. Бледното му лице изглеждаше сега още по-скръбно и по измъчено. Златният венец липсваше. Навсякъде около главата се виждаха дълбоки драскотини, оставени от ударите на ножа. Но това, което най-много порази и смая всички, бяха капките алена кръв, засъхнала върху бледното чело на иконата. Всички гледаха тая кръв И някакъв мистичен ужас пълнеше широко разкритите им очи. Нейко кметът, секретар-бирникът и някои селяни размениха помежду си спокойни и трезви думи за вероятния и съвсем не свръхестествен произход на тази кръв. Те нарочно говореха високо, за да ги чуят всички и да се успокоят. Но жените, и особено по-старите от тях, не искаха и да чуят. Те гледаха кървавото чело на Исуса, кръстеха се и, като диगाха очите

си към небето, шепнеха молитви, проклетия и жалби. За тия тъмни и предани души, тъй склонни към състрадание и скръб, иконата беше живо същество, с кръв, плът и нерви. В техните очи божият син беше претърпял ново мъченичество, непростимо и жестоко. Нова Голгота стоеше пред тях и те чакаха да се затъмни слънцето, да се разтrese и разпука земята. В паметта па всички беше още пресен споменът за оная чудотворна икона в черквата на едно съседно село, по образа на която се събираха и капеха същински сълзи. Тая плачеща икона беше развълнувала тогава цялата околност. Виждаха в нея знамение на нещо неизбежно и страшно. И наистина нечувана буря се зададе един ден и едра градушка уби нивите на десет села. Сега и тая кръв върху челото на Исуса викаше и говореше за страшен и непростим грях, призоваваше заслужено и тежко възмездие, което щеше да падне не само върху главата на престъпника, но може би и върху цялото село.

Дълго време черквата не остана празна. Макар че Нейко кметът искаше да се затвори, за да останат непокътнати следите на престъплението, никой не искаше да се подчини и да излезе. Една след друга идеха жените, ходили набързо до къщи, палеха свещи, кичеха иконата с различни дарове — пешкири, некроени платна, стари пари. И пред бледния лик на Исуса, който ги гледаше с печалните си очи и разкъравено чело, те струваха дълбоки поклони, биеха челата си о каменните плочи, въздишаха и плачеха.

Не беше трудно за никого да се досети кои бяха виновниците и на това злодеяние. Още в черква не едни уста прошепнаха имената на Гроздана и Тачката. И Нейко кметът, подпомаган от секретар-бирника и поп Доча, вече долавяше нишката на престъплението и цялата тая тъмна история се разплиташе като чорап в ума му. Тоя път той искаше да изненада злосторниците с бързи и решителни мерки: да арестува Гроздана и Тачката, да направи обиск в къщите им и, намери ли се или не венецът, да ги изпрати в града. В общината се почна дълъг съвет. Макар и решен да действа смело, Нейко все още изучаваше, допълваше и осветляваше подозренията си. В това време един съсед на Вълчана дойде в общината и съобщи, че конете на Вълчана подплашили преди малко, грабнали каруцата и кой знае какво е щяло да стане, ако не ги бил спрял — кой мислите? — Гроздан. Вълчан се уплашил и скочил от колата. Поударил се май зле и сега лежал. Колата карал до двора му сам Гроздан. Вълчан бил много трогнат и не знаел

как да му благодари. Довчерашните врагове се разделили като най-добри приятели.

Нейко, секретар-бирникът и поп Дочо слушаха ненадани и смаяни. Цялата постройка на обвинение им, развито и завършено с такава ясна и неумолима логика, губеше здравата почва под себе си и рухваше изведнъж като картонена кула. Защото основният камък, на който те градяха всичко, беше отмъщение с което Гроздан преследваше стария чорбаджия. Но ето, той проявяваше към него не предишната смъртна вражда, а най-голяма човещина. Решението им трябваше коренно да се измени. Обиск можеше да се направи в къщите на Гроздан и Тачката, но венецът е малка вещ и лесно можеше да се укрие. Нямаше да се добият никакви сериозни улики и в обвинението си щяха да останат с едно само подозрение. Гроздан ще се оправдае лесно, освен това, както всякога, ще се сметне за обиден и срещу отмъщението му, което никога не закъсняваше, те оставаха безпомощни и незащитени нищо. „Живеем в село, стоката ни е на открито“, помисли си Неико, както би помислил и всеки на негово място. Той изведнъж се разколеба и възвърна. Почна да говори, че той не е съдебен следовател и че неговата длъжност е само да съобщи за престъплението и повече. Така решиха и да направят.

Нейко намери подкрепа и в селската мълва, която не само не стихваше, но растеше и се усилваше. А докато едни твърдяха, че това не може да бъде работа на друго, освен на Гроздана, други пък, било защото бяха убедени, било пък само от желание да противоречат и да изкажат свое мнение, говореха, че Гроздан не е извършил това, че ако той е искал да си отмъщава, нямаше да отиде срещу цената на изгубения си имот да краде един венец, който, макар и златен, не струва кой знае колко. Че по-скоро той би се решил да убие Вълчана и би направил това, когато е бил вече в ръцете му. Най-последно, той нямаше защо да се излага на опасност и да спира подплашените кое, би ги оставил и Вълчан сам щеше да се утрепе. А вместо това той отива да го спасява. Тия доводи бяха основателни и не можеха да се отрекат. В отношенията на двете враждуващи до вчера страни беше настъпила такава нечакана и странна промяна, че всеки, който се опитваше да я обясни и разбере напълно, чувствуваше, че навлиза в задънена и сляпа улица, махаше с ръка и се оставяше.

Дядо Недко още беше болен и не излизаше. Рядко някой имаше възможност да говори направо с него. Но сега едвам из селото се появи и почна да се предава от уста на уста разказът му за чудотворния начин, по който беше написал иконата си, за видението, което беше имал една нощ, когато Исус му се явил точно тъй, както беше го изписал отпосле на иконата си. И вярата, че тая икона не беше както всички други, че в нея живееше и се въплътяваше нещо повече от един обикновен образ, тая вяра се усилваше и се превръщаше в някаква мистична и страстна екзалтация. Черквата не оставаше никога без посетители. Идеха сега и от околните села. Даровете и подаянията пред иконата растяха от ден на ден. Забравиха почти за престъплението, извършено в черквата. Над всичко това стоеше чудото, в което суеверно вярваха и за което само говореха.

Една друга случка още повече усили и подхрани това болезнено възбуждане на духовете. Още след падането си от колата Вълчан се почувствува зле, разболя се и легна. Положението му от час на час ставаше по-тежко. Повикали бяха крушовския фелдшер и ето вече втори ден той не излизаше от къщата му. Колкото и да нямаше пряка връзка, мнозина в селото, особено разтревожените жени, чиято суеверна страст разпалваше въображението им до последните граници, говореха, че нещо общо имаше тук между чудото е иконата и участието на Вълчана. Припомнях старите и тежки грехове на стария чорбаджия, намираха, че бог, разгневен неведнъж от него, не иска да приеме дар от ръката на човек, посягал неведнъж на сиромашка мъка. И чудото с иконата доби ново и фантастично обяснение: златният венец, подарен от Вълчана, се превърнал една нощ в трънен и бодлив венец. Той беше и наранил челото на Исуса. И не крадец, а ангел господен беше снел от него тоя мъченишки венец.

На третия ден от разболяването си Вълчан се помина. В Люляково вече знаеха — а това разказваше в кръчмата сам Рамаданов, като човек, присъствувал на самото място и видял всичко с очите си, — че в предсмъртния си час Вълчан повикал синовете си, казал им, че им оставя имота си и им дава благословията си, но искал от тях, правят що правят, да прекратят съдбата си с Гроздана и да му повърнат нивите. „Те са негови, казал той. Аз нямах право да му ги взема и бог ме наказва.“ Синовете му не се съгласявали и искали да му отвърнат нещо, но той ги заплашил, че ще ги прокълне, преди да затвори очите

си. Тогаз те склонили и дали дума. Болките на Вълчана престанали, той се успокоил, приел светото причастие и умрял. Още с по-големи подробности и преувеличения, като всяка голяма новина, тоя слух обхождаше сега селото. Виновността на Гроздана се изгуби и заличи. Никой дори и не помисляше за това.

Нечаканата смърт на Вълчана като че беше изкуплението на всичките му грехове. Към него се повърна пак разположението на хората, примесено със състрадание и прошка. Той беше все пак един от първите хора в селото, заговориха за добрините, които беше правил, изтъкваха заслугите му към дружеството. Поп Дочо се погрижи да се направи най-тържествено погребение на покойния. В черквата дойдоха много хора. Когато положиха покойника там и почна опелото, не без трепет всички поглеждаха към иконостаса. Посред запалените свещи, обкичени с многобройни дарове, стоеше чудотворната икона на Исуса. Вместо златния венец — драскотини от ножа обграждаха лицето му, на бледното му чело се тъмнееха капките кръв. Но очите гледаха кротко, благославяха и прощаваха. И сега пристъпваха там жени, запалваха свещи, оставяха по нещо и в дълбоки и смирени поклони привеждаха се към земята. Никой не се учуди, когато видя там и Петра. Пребрадена в черно, бледа и хубава, съсредоточена в себе си и замислена, тя запали свещ, простря платно, което — много жени успяха да забележат това — беше по-дълго от всички други, след това направи дълбок поклон, коленичи и остана тъй, като примряла, с опряно в каменните плочи чело. Появи се след нея и Гроздан. Той сякаш не забелязваше присъствието на никого. Запали свещ и с устремени в иконата очи, където между повесените бели платна се жълтееше полето на узрелите ниви и сред тях — умореното лице на Исуса, прекръсти се бавно, спокойно, все тъй спретнат, висок и строен, какъвто си беше. Той се обърна и ако общоприетият обичай не искаше да се пази тържествено и скръбно приличие, мнозина може би щяха да забележат и да пришепнат на съседите си, че очите му изглеждаха влажни, а лицето му — разстроено и пребледняло.

ГЛАВА 22

Минаха се една-две седмици. След проливния дъжд, който падна през нощта, когато стана обирът в черквата, отново се повърнаха горещините, по-тежки и по-задушни, отколкото преди. Но никой не се оплакваше от тях. „Времето му е, говореха, нека е горещо, хляб се пече сега.“ Хлябът — това бяха храните, които зрееха вече. И наистина, гъсти, сочни и зелени доскоро, каквото беше и цялото поле, те почнаха постепенно и незабелязано да побледняват и да се изпъстрят с по-големи и по-големи жълти петна. Рядко пробягваха светли и буйни талази по тях. Неподвижен и нажежен, въздухът лъкатушно трептеше и от небето сякаш се струеше жар. Притихнали, с наведени към земята класове, оредели, със сбита и суха земя между стъблата им, нивите глъхнеха в някаква страстна умора, жадни сега за слънце тъй, както порано бяха жадни за влага. През тия дни в полето стоеше най-дълбока и безмълвна тишина. Като че никакъв звук, никаква песен дори не трябваше да смути великото тайнство, което се извършваше. В най-голямата жега по пладне чуваше се да пици само жетварят — пронизителни и остри звуци, които сякаш излизаха от нагорещена желязна струна. Целият простор тлееше и гореше като една огромна пещ. Непрекъснато един след други прозвучаваха и замлъкваха тия металически ноти. Човек неволно помисляше, че в нетърпимата топлина навред из полето невидими ковачи неуморно работят, бързат, коват. Суровият знак на нивите незабелязано се превръщаше в чисто злато.

Никога хората не дигаха тъй често очите си към небето, както сега. Те се радваха, когато времето беше хубаво и ясно, с безпокойство следяха всеки тъмен облак, който се изправяше някъде на хоризонта, ако е дъжд — добре, но ако е град? И страшният облак се забравяше чак надвечер, когато, отминал надалеч, прашаше последните си и безвредни светкавици. Посоката на вятъра също тъй грижливо се следеше. Защото тъкмо по това време се появяваше черният вятър, истински безмилостен бич за храните. Той иде от югозапад, горещ е и

задушен, носи отровния дъх на южните пустини, изгаря всяка зеленина, изсмуква и суши всеки жизнен сок. Зърното, още млечно тогава, се свива, узрява преждевременно, остава леко и почти празно. Тоя вятър най-много плашеше селяните. Но тая година той не се появи. Напротив, всеки ден от пладне насетне почваше да духа морският вятър, а той е влажен и приятен. От него, като от някоя невидима манна, зърното се налива, наедрява и натежава. В такива години житото, поженато малко по-рано и овърхано, дава ненагледен плод: едри като дренки зърна, червени и тежки като злато.

Хората обръщат очите си към небето и търсят бога както в дните на големи изпитания и злочестина, тъй също и през дните, когато едно голямо благополучие изглежда вероятно и близко. Така беше и в Люляково. В надеждите и в радостта си за голямото плодородие никой не искаше да прогневи бога, напротив — упованието и вярата в него бяха по-силни, откогато и да било. Събитията, които напоследък се случиха, продължаваха да вълнуват още селото. И докато, от една страна, легендата около чудотворната икона добиваше пълна правдоподобност, и то в тоя вид, който получи най-подир, от друга страна пък, ходеше и друга мълга, настойчива, страшна. Говореха, че в черквата не чудо беше станало, а голямо и непростимо престъпление. Човекът, който беше го извършил, остана неоткрит и затова наказанието щеше да падне върху цялото село: в деня, когато нивите узреят и бъдат готови за жетва, огън ще ги обхване от четирите краища и те ще изгорят до сламка. Тая мълга навяваше отчаяние и страх на всяко сърце. Тя се разпространяваше най-вече от баба Ангелина, чийто суеверен екстаз и човеконенавистничество се обръщаха вече на лудост. Напразно Нейко я увещава, заплашва и моли. Вещицата оставаше непреклонна и с изсъхнало от злина лице, с хлътнали очи, запалени от зловещ някакъв огън, продължаваше да реди страшните си прокоби. Някои вярваха, някои — не. Но всички обръщаха очите си към небето и чакаха пощада от него. Никога в черква не беше имало толкова богомолци, както сега. Даровете и подаянията към новата икона следваха непрекъснато и щедро, както по-рано.

Издирването от страна на властта, което беше поискал Нейко кметът, най-после започна. За това в Люляково беше дошел полицейският старши стражар Витанов. Той служеше много отдавна, познат беше на мало и голямо, обичан от всички за своя такт,

умереност и войнствена външност. Той умееше да смекчава конфликтите, да ограничава нещастията в най-малките им размери. Намираше тая златна средина, която можеше да задоволи и двете страни. Витанов не започна веднага следствието. Посрещнат с голямо гостоприемство и почит, той се среща с всички по-видни селяни, разбра и проучи всичко. Той не се показва голям скептик дори и спрямо мълвата за чудотворното изчезване на венеца, а на баба Ангелина мълчеливо посочи своя камшик. При това неговата работа се улесняваше и от друга случка, станала само няколко дни преди дохаждането му.

Една нощ откраднаха два коня на Нейковия брат, Стояна. След като беше ги търсил цял ден из полето и по близките села, той случайно минава покрай един изоставен бордей, вън от селото, чува там букаи и удари на копита, влиза вътре и вижда собствените си коне, вързани и спънати. Там имаше и една чанта и дрехи, които много лесно познаха чии са. Те бяха на Петра Моканина, предишен слуга, безделник и скитник от един-два месеца. Моканинът беше арестуван. Благодарение на не съвсем хуманните средства, с които Нейко кметът си послужи при разпита, виновният показва удивителна искреност, призна кражбата, посочи и другаря си. Той беше Тачката. Но когато потърсиха и него, за да го арестуват, не го намериха. Някои бяха го видели в Загорци, а оттам границата е на един-два километра само.

Нейко кметът не беше доволен от показанията на Моканина. Той се надяваше да изтръгне от него и други, и то такива, каквито сам желаше. Предпазлив и страхлив там, където срещнеше съпротива, той ставаше жесток и безмилостен към всеки паднал и беззащитен човек. Гроздан беше го измъчвал неведнъж и не едно главоболие беше му докарал. Той беше една пречка и за бъдещите му планове. Паднал му се беше случаят да го премахне, подкрепян от скритите одобрения на цялото село. Нейко искаше да накара Моканина да посочи и втория си другар — Гроздана. Той не се съмняваше в успеха си, защото добре познаваше средствата, които можеха да склонят към изповед и най-коравия престъпник. Моканинът сам като че беше усетил това. И една нощ, като събра всичките си сили, с отчаяния и последен напън на Самсона той изкърти железата на прозореца и избяга. Намериха стаята празна. От Моканина нямаше и следа. Трябваше да се чудят само отгде той беше намерил тая сила да изкриви железата и как беше можал да

се припъхне през една такава малка дупка. В отговор на това Нейко, макар и ядосан, се усмихна лукаво и мълчеливо посочи дебелата дряновица, която носеше в ръцете си.

Това положение завари и Витанов. Според него, престъплението и за конете, и за кражбата на венеца черквата е било вече открито и престъпниците — известни. Трябвало е само повечко умение, да се заловят и задържат. Нови разследвания той не направи и остана глух и непреклонен на всички подучвания от страна на кмета. Старият службаш добре познаваше живота и на много престъпления той беше готов да погледне не тъй, както ги преследваше законът, а както ги преценяваше обществената съвест. Спрямо Гроздана той не предприе нищо. И след няколко още весели срещи с приятели, след много ядене и пиене, той си замина за града, като към направеното разследване се задоволи да прибави само точното описание на чертите и отличителните белези на избягалите престъпници.

Виновността на Гроздана и този път остана недоказана. Мнозина, разбира се, останаха с предишните си подозрения към него. Виждаха, че едно щастие само обръщаше много доказателства в негова полза. Но, от друга страна, имаше и нещо, което те не можаха да разберат добре. Защото, каквото и да се говори, Гроздан беше се отнесъл много чудно към Вълчана. Покойният се разкая и му повърна нивите. Все от това време не можеше да не се забележи и голямата промяна у Гроздана, макар че никой не знаеше добро ли или зло предвещаваше тя. Той не идваше в кръчмата, не беше се напивал, както по-рано, никой не беше го срещал някъде. Виждаха го да работи нещо из двора, да влиза и да излиза из къщи. Никой не беше приказвал с него, никой не знаеше какво той мисли и какво би казал за всичко онова, което мълната разказваше за него. Но промяната, която ставаше у него, беше явна и се забелязваше от всички.

ГЛАВА 23

Една сутрин, наскоро след заминаването на Витанова, Гроздан излезе от къщи. Той отиваше направо към кръчмата на Къня. Там имаше много селяни и те немалко се зарадваха, че най-после щяха да чуят нещо направо от него. Но Гроздан отмина кръчмата и не влезе. Той дори и не погледна нататък. Нищо угнетено и сломено не се виждаше у него, вървеше пак с тая лека и свободна походка, която си имаше, изглеждаше замислен, но не и измъчен. Гроздан мина покрай работилницата на Йордан ковача. Щом го забеляза, старият му и верен приятел спря ударите на чука, изскочи и се показа на вратата, черен като арапин и усмихнат до уши. Далеч от всички ежби и омрази, сърдечната душа на ковача познаваше само чисто човешките отношения към хората.

— О, Гроздане! — завика той радостно. — Ела де, ела!

Гроздан усмихнато го поздрави, но не се спря.

— Ела де, ела малко! — повтаряше ковачът. — Ела да си поприказваме.

— Ще дода, ще дода — отвърна Гроздан. — Друг път. Бързам сега.

Ковачът погледна подире му, все тъй усмихнат и без да помисли дори да се обижда, влезе вътре, продължи работата си и наковалнята отново запя под ударите на чука му.

Гроздан наближи училището. Той вървеше бързо, като че се боеше да не закъснее за някоя работа, мъчеше се да избегне всяка среща, която би го забавила. Но, както се виждаше, зле беше му провървяло: тъкмо се освобождаваше от една, налетяваше на друга. Пред училището, отгдето трябваше непременно да мине, стоеше запрегната кола. Една млада жена стоеше там, облечена в бяло и с бяла кърпа на главата си. Тя беше Райна, учителката от Загорци. Друг багаж изнесоха от училището и го товареха на колата. Гроздан се досети, че днес си заминаваше Радулов. Когато той стигна там, колата вече потегляше, но Радулов го забеляза и каза да спрат. Той искаше да си

вземе сбогом от Гроздана и му подаде ръка. За нищо не го запита, нищо не му каза. Но умният и съчувствен поглед на учителя показваше, че той добре разбира това, което ставаше у него, и сякаш да го окуражи и насърчи, продължително му друсаше ръката. Все тъй любезно и усмихнато му кимна с глава и Райна. Колата тръгна. Гроздан продължи пътя си.

Оттук нататък той не срещна никого. Виждаха се само тук-там деца, записани в игрите си. Гроздан премина мегдана при черквата, зави из няколко още криви улички и стигна крайната махала, където живееше поп Стефан. Виждаше се вече голямата къща на попа, обградена с висок плет, с пространна градина, пълна с овошки. Гроздан гледаше тая къща и по посоката, която държеше, познаваше се, че отива нататък. Но като наближи вратника, тон намали крачките си, загледа се, но не извика и не влезе. Все тъй бавно и замислено той тръгна към края на селото и се изгуби. След малко той се зададе пак и отново тръгна към къщата на поп Стефана. Насреща му идеше някакъв човек. Гроздан позна дядо Недка и бързо тръгна към него.

Той не беше го виждал отколе. Старецът тъй много беше се изменил, че едвам се познаваше. Дрехите му бяха чисти и позакърпени, но лицето беше бледно, проточено и сухо, очите безжизнени и хлътнали. Вървеше бавно, със ситни крачки и силно почукваше с тоягата си. Щом позна Гроздана, той се спря и отдалеч го зачака. Гроздан дойде при него. Дядо Недко поиска да се усмихне, но не можа. Очите му гледаха неуверено и скръбно.

— Добър ден, дядо Недко, добър ден! — поздрави Гроздан. — Как си, оздравя ли?

— Добре съм — глухо отвърна старецът. — Добре съм сега, слава богу. Ама туй... много съм слаб...

Той говореше с мъка и след всяка дума си почиваше.

— Слаб съм. Ни ръце, ни крака държат. Съсипа ме таз болест.

— Е, нищо. Нали си я прекарал, ще закрепнеш.

— И аз тъй викам. Ама казвам ти я — тежка болест беше, тежка.

— Ти май много полежа.

— Четирисет дни, тъкмо четирисет. Огън, глава, огън, глава. Туй съм, туй хляб — нищо, нищо! Умрял бях аз, ама имало дни. Господ не иска още да ме прибере. Пък кой знай, ако не беше дядо поп. Той ме спаси, той ме гледа. Близък ми е, ама всеки не го направя. Слушаш ли,

Гроздане! Като поп Стефана рядко има хора! Колко е добър! Ще те разтуши, ще те посъветва...

Нещо задуши гласа на дядо Недка. Той се разплака. Откакто беше се разболял, той спечели някаква болезнена чувствителност. За каквото и да заговореше, лесно се увличаше, трогваше се и заплакваше.

— Няма, няма такъвиз хора! — завърши той и отри очи с ръкава си.

— Право е. Добър е дядо поп — каза Гроздан. — И аз него търся. Не е ли в къщи?

— Кого, попа ли търсиш?

— Него. Трябва ми много.

— В къщи го оставих. Щеше да отива в черква. Иди, иди, ще го свариш.

— Не бързам толкоз. Щом ще ходи на черква, ще го намеря там.

— То и аз трябва да ида — каза дядо Недко. — Ходих вчера, но пак искам да отида. Ходят всички. И какво не приказват сега за иконата.

— Знам. Приказват. Кое е лъжа, кое е истина, не можеш разбра.

Дядо Недко изведнъж трепна, някакво вдъхновение проясни лицето му.

— Всичко е възможно, Гроздане! — тайнствено и ниско заговори той. — Всичко. Мене ако питаш — аз вярвам. Вярвам, вярвам!

Отново дядо Недко разказа как беше написал иконата си и видението, което беше имал. Вълнението му растеше и неволно преминаваше и у Гроздана.

— Видях го — говореше той. — Видях го тъй, както виждам тебе. Колко беше благ! Колко беше кротък! И как ме гледаше. Той — утешителят, милостивият...

Дядо Недко пак се разплака. Гроздан слушаше унесено. Ясно изпъкна пред него иконата тъй, както беше я видял в оная страшна нощ. Видението, за което говореше дядо Недко, беше собствено негово видение В тая минута. Той се вълнуваше сам и тъй силно, че ако дядо Недко беше по-досетлив, щеше да го забележи.

През двора минаваше поп Стефан. Той отвори вратника и пое улицата към черква. Загледан пред себе си, той не забеляза Гроздана и дядо Недка.

— Ей го дядо поп — каза Гроздан. — Аз ще го настигна.

— Иди, иди! — напъти го и дядо Недко. — Там отива той, в черква.

Те се разделиха. Гроздан забърза, влезе в улицата, из която беше тръгнал поп Стефан, но като го съзря намали крачките си, остави го да върви пред него и не го изпускаше из очи. Понякога той забързваше, но отново намаляваше крачките си. Виждаше се ясно, че той ту се решаваше на нещо, ту се разколебаваше. Но когато поп Стефан влизаше в черковните порти, Гроздан му се обади. Както беше стъпил й прага, поп Стефан се обърна, видя Гроздана и без иска, се сепна някак, но се съвзе и наведе очи, за да чуе по-добре онова, което Гроздан, като сне шапката си, ниско му прошепна. Учудване, но и някаква блага кротост се изписа върху лицето на стария свещеник. Той остави Гроздана да мине напред, а след него и той влезе в черквата.

ГЛАВА 24

Много изненади трябваше да преживеят люляковчани през последните дни. Напоследък дойде още една: за член на дружеството беше приет и Гроздан, най-върлият му противник до вчера. Отпуснаха му и един доста значителен заем. Всичко това стана по препоръката и е поръчителството на поп Стефана. Не попитаха защо и трябва ли — думата на стария свещеник не можеше да не се зачита. Наскоро след това Гроздан липса от село. Ония, които отиваха в града, виждаха го да ходи из пазаря и да избира добитък. В първия пазарен ден той не успя да случи такива волове, каквито искаше да купи, затова, без да се връща в село, остана и за втория. Някой беше го видял при един сарафин, прочут лихвар при това. Помислиха, че най-после златото на откраднатия венец излизаше налице. Но селянинът очевиден твърдеше, че той е видял в ръцете на Гроздана наниз с рубета и махмудии и добре е познал, че е нанизът на жена му. Но и сам Гроздан като че нищо не криеше, защото сам беше казвал на други, че е разменял наниза на жена си, като посочил дори и сумата, която беше взел. Всички едногласно признаваха голямата промяна, станала у него. Вместо да пилее пари и да се весели, когато тъй беше забогатял, той си оставаше трезвен, въздържан и зает само с работата си. Изглеждаше, че освен добитъка, който искаше да купи, и друго нещо го задържаше в града, но какво — никой това не знаеше.

Надвечер един ден Гроздан се върна от града. Той си идеше пеш, носеше ямурлука си праметнат на рамо върху тоягата си и караше пред себе си едри два вола. Като минаваше покрай кръчмата на Къня, оттам излезе дядо Недко и щом го видя, дигна ръце, запя нещо и започна да играе, като политаше ту насам, ту нататък. Както се виждаше, иконописецът празнуваше оздравяването си. Йордан ковачът излезе да го прибере. Гроздан поприказва с тях, усмихнат, весел след това подкара пак воловете си към къщи.

Отколе в къщата на Гроздана не беше имало такава радост. Най-напред се показа Добри, оздравял вече, забеляза баща си и хукна

тичешката насреща му. Тоя път той не питаше какво са му купили от града, а радостно гледаше големите и хубави волове, черните и влажни очи на които сякаш го познаха и говореха, че отсега нататък те не са чужди помежду си, а свои. Излезе и Петра. Като пристягаше ръченика на главата си, тя бързаше срещу Гроздана усмихната, развълнувана. Всички влязоха в двора. Огладнелите животни лакомо заскубаха високата трева, като протягаха сините си езици и самодоволно и тежко пръхтяха. Разположен и весел, Гроздан даваше къси отговори на запитванията на жена си за цената на воловете, за възрастта им, за селото и за името на човека, от когото беше ги купил. Малкият не се отделяше от тях, пазеше ги и ги подкарваше из двора навсякъде, където имаше по-добра трева. Петра изнесе ярма в едно корито. „Нека си похапнат, каза тя, път е вървял добитъкът.“ И двамата, майката и синът, стояха настрана и гледаха. С полупремрежени очи, воловете лакомо ядяха ярмата, обръщаха се и кротко поглеждаха към тях. В тия неми погледи ясно се четеше примирението и привързаността им към новите стопани.

Гроздан беше влязъл в къщи. Като се увери, че никой не го вижда, той извади един плосък и кръгъл вързоп, грижливо скътан в голямата му торба. Без да го открива, той само го огледа, увери се, че нищо не е повредено, отвори сандъка и го тури в него. Някакво особено благоговение имаше в движенията му и една странна усмивка стоеше на устните му. В тая минута някой го повика отвън. Гроздан излезе. Беше дошъл и Монката. И той наедно с Петра и Добри гледаше воловете.

— Хубави са, много хубави — говореше той. — Нека да са живи.

С окото на опитен и вещ познавач той ги оглеждаше, определи безпогрешно възрастта им, откри сума добри качества у тях. И радваше се повече от всички.

Още преди да иде в града, Гроздан беше предложил на Монката да се сдружат и да работят занапред наедно. С единия чифт волове, които той щеше да купи, и с двата коня на Монката можеше да се кара един малък плуг. А това стигаше и на двамата. Добър и сговорчив, Монката беше се съгласил на драго сърце, макар в душата си и да разделяше съмнението на всички, че Гроздан не тъй лесно ще се отучи от предишния си живот и ще заработи.

— Е, Монка, стоиш ли си на приказката? — обърна се към него Гроздан и го отведе настрана. — От днес нататък ний вече сме съдружници с тебе. Трябва да започнем.

— Да приберем жетвата, ще почнем — съгласи се Монката.

— Не, отсега още.

— Как отсега?

— Аз нямам сято — поясни Гроздан, — нямам и друга работа. Дето ще отида да работя на хората, и тъй ще сме наедно, да приберем твоето. Ще го поженем, ще го овършем. То си е твое, разбира се. Колкото за лесно е. Ще се спогодим.

— Че ний много скоро ще свършим тогаз — каза Монката. — Ще ме караш да те уча да вадим и камъни.

— И то може. Скланяш ли да направим тъй — наедно да поженем и овършем твоето?

— Право ли говориш?

— Право, разбира се.

— Дай си ръката тогаз! — радостно извика Монката. — Ще го приберем. Храната ми не е много, но е добра, слава богу. Ще има и за мене, ще има и за тебе. Лесно е, ще се спогодим.

— Е, тогаз? През горната неделя, в сряда или в петък?

— Каква ти сряда, какъв ти петък! Аз вчера пак ги обиколих. Ичимикът е готов. В понеделник трябва да се коси.

— Още по-хубаво тогаз — каза Гроздан. — Аз съм готов.

Двамата приятели поприказваха още и се разделиха.

Късно вечерта, когато Петра беше излязла някъде из махлата, а Добри, наедно с други деца от селото, беше отишъл да пасе воловете, Гроздан отвори сандъка, извади плоския и кръгъл вързоп, който беше оставил по-рано, тури го под мишницата си и излезе. Предпазливо, като гледаше да не го види някой, той тръгна покрай селото, стигна долната махла и влезе в къщата на поп Стефана. Там той се бави доста дълго време.

Последният неделен ден преди жетва всякога се празнува в селата по-весело и по-тържествено. Това е последният празник, когато може да се отиде на черква, а надвечер да стане хоро. След това започва вече жетвата, селото утихва, хората работят и нощуват в

полето. Тоя ден имаше много богомолци в черква. Всички не малко бяха изненадани, като видяха промяната, която беше станала с иконата. Наместо откраднатия венец за който ходеха толкоз чудновати слухове, стоеше нов и по-хубав от предишния. Лицето на иконата беше изчистено и зловещите кървави петна липсваха, ярко блещяха узрелите ниви, като че тая позлата идеше и нахлуваше из полето, очите на Исуса гледаха кротко, ръката благославяше. И всички, изпълнени с радостта и очакванията на настъпващата жетва, гледаха чудното изображение с още по-голямо упование и с по-голяма любов. Имаше доста любопитни, които искаха да узнаят името на оня, който беше подарил новия венец. От поп Доча те не можах да научат нищо. Попитаха поп Стефана. Старият свещеник подигна замислените си и тъгуващи очи и каза: „Истинското благодеяние се върши скрито. Когато едната ръка дава нещо, другата не трябва да знае.“

ГЛАВА 25

Рано на другия ден Гроздан, придружен от Петра, вървеше из пътя към нивите. Той не беше дочакал Монката и отиваше сам. Развиделяваше се. На изток небето се заливаше от червенината на зората, в пресния и прохладен въздух звучаха песните на чучулигите. Нарамил косата, изправен и висок, Гроздан крачеше широко и тъй бързо, че Петра, натоварена с хляб за целия ден, с гребла и яби, не можеше да върви с него и остана назад.

Гроздан стигна до нивата и се спря на тоя край, където щеше да почне да коси. Той приготви косата си, прекара няколко пъти бруса по нея и преди да почне, хвърли още един поглед на цялата нива. Тъкмо в тая минута, като че из самите класове, стрелнаха се първите шипове на слънцето и ослепително заблещяха. Мъгляво и светло сияние заля необозримото море на узрелите ниви. Гроздан сне шапката си, бавно се прекръсти няколко пъти и, като държеше още едната си ръка на гърдите, остана тъй и се загледа: обкръжен от лъчите на слънцето, които сплитаха около него огромен златен венец, сред узрелите ниви пристъпваше Исус, замислен, кротък и благославящ...

Първото издание на повестта излиза през 1920 г. в книгоиздателство „Просвещение“, а второто — през 1930 в „Хемус“.

При повторното издание Йордан Йовков преработва основно произведението — пише нови глави, размества други, уплътнява някои от образите, прави много стилови и езикови промени.

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.